

BOLONYAI GÁBOR

BENEDICTUS ÉS SZÓTÁRA*

A XV. század közepe táján a kereszténység előtti kultúrák iránti érdeklődés megnövekedésével egyidejűleg emelkedni kezdett a görögül tanulni vágyók száma is Európa latin nyelvű felében. Ezzel párhuzamosan megnőtt az igény a különféle nyelvtanulási segédletek, így a görög–latin szótárak iránt is. Kétnyelvű szótárra többféleképpen lehetett ekkoriban szert tenni, az egyik lehetőséget egy ókori *bilinguis* szótár, az ún. Pseudo-Kyrrillos jelentette. A Pseudo-Kyrrillos a magyar kutatás érdeklődését is felkeltette az utóbbi évtizedekben, főként azért, mert egyik példányát Janus Pannonius is beszerezte magának. Az alábbi tanulmány nem ezzel a példánnyal kíván foglalkozni, hanem egy másikkal, amelyet egy bizonyos Benedictus másolt. A szerző arra tesz kísérletet, hogy azonosítsa az illető személyét, nyomon kövesse a példány keletkezésének történetét, valamint feltérképezze a Pseudo-Kyrrillos szövegahagyományozódásának egyik ágát.

Kulcsszavak: görög–latin szótár, Pseudo-Kyrrillos, görögtanulás a reneszánsz idején, firenzei zsinat, Georgius Trapezuntius, Janus Pannonius

Itáliában valamikor az 1430-as évek táján kezdett egyre többekben és egyre határozottabban felmerülni az igény görög–latin szótárra. Értelemszerűen elsősorban azok a tanárok érezték a szótár hiányát, akik már viszonylag jól elsajátították a nyelvet (egy görögországi út vagy egy Itáliába látogató görög tanár jóvoltából), viszont a saját tanítványaik számára nem volt mit kézbe adniuk, és maguk sem mindig boldogultak, ha egy új auktorral kezdtek foglalkozni. Alapvetően kétféle lehetőség vetődött föl.¹ Aki hozzáfért ókori szótárakhoz, ezek másolásával és bővítésével próbálkozhatott. A többség azonban nem fért hozzájuk, mert viszonylag kevés volt belőlük, ezért a semmiből volt kénytelen elindulni. Fogta a maga iskolai jegyzeteit, egyesítette mások hasonló jellegű szójegyzékeivel, az egyesítés közben betűrendbe sorolta a szavakat, majd folyamatosan

* Készült a K 112283 számú OTKA-projekt keretében. Az Ókor 2016/2 számában megjelenő tanulmány átdolgozott és bővített változata.

¹ A reneszánsz idején elérhető szótárakhoz alapvető jelentőségű *P. Thiermann* források felkutatásán és közvetlen vizsgálatán alapuló, rövid áttekintése: I dizionari greco-latini fra medioevo e umanesimo. In: Les manuscrits des lexiques et glossaires de l'antiquité tardive à la fin du Moyen Âge: Actes du colloque international organisé par le „Ettore Majorana Centre for Scientific Culture” (Erice, 23–30 septembre 1994) Éd. *J. Hamesse*. Louvain-la-Neuve 1996. 657 skk. Jól eligazít *P. Botley* összefoglalója is, bár néhány pontatlanságot tartalmaz az egyes szótárak tartalmát illetően: Learning Greek in Western Europe, 1396–1529. Philadelphia 2010. 55 skk. *A. Rollo*: Alle origini della lessicografia umanistica: prime ricerche sul Vat gr. 877. In: Glossaires et lexiques médiévaux inédits: bilan et perspectives; actes du colloque de Paris (7 mai 2010). Éd. *J. Hamesse* – *J. F. Meirinhos*. Porto 2011. 181 skk. egy fontos korai példány alapos elemzését nyújtja. *N. Wilson* esszéje néhány részletkérdést emel ki és mutat be újszerűen: „Utriusque linguae peritus”: How Did One Learn Greek and Acquire the Texts? In: Italy and the Classical Tradition: Language, Thought and Poetry 1300-1600. Eds. *C. Caruso* – *A. Laird*. London 2009. 62 skk.

bővítette újabb olvasmányai kiszótározott anyagával. Végül, hosszú távon, ez a reménytelenül sziszifuszinak tűnő módszer bizonyult sikeresnek, mert négy évtizeddel később a rendezetlenül előrehaladó csapatmunka gyümölcseként született meg az első nyomtatott görög–latin szótár, Giovanni Crastoni szerkesztésében.²

Az alábbiakban azonban egy ókori szótár, az ún. Pseudo-Kyrrillos XV. századi történetének egyik szakaszát igyekszem nyomom követni, mely az alfabetikus görög–latin szótárak közül egyedül élte túl a középkort. Az ókori szótárak másik két típusáról szintén nem lesz szó, vagyis sem az ún. Herméneumata-tankönyvek tematikus szójegyzékeiről,³ sem az egy nyelvű lexikonokról.

A Pseudo-Kyrrillos egyetlen példánya a IX. század végén Galliában bukkan föl először (a Párizs melletti Laonban készül róla másolat), majd 1437-ben a bázeli zsinaton, ahová Nicolaus Cusanus viszi magával könyvei között.⁴ A szótárt nagy valószínűséggel élete végéig magánál tartotta a bíboros, és 1464-ben többi könyvével együtt hagyta a kuesi (latinul cusai) Szent Miklós Kórház könyvtárára. Jelenleg a British Museum Harley-gyűjteményében őrzik, jelzete 5792. A szótár az utóbbi évtizedekben a magyar kutatás érdeklődését is felkeltette, mert egyik példányát Janus Pannonius is beszerezte magának;⁵ legutóbb Ötvös Zsuzsanna vizsgálta meg a jelenleg Bécsben őrzött kódexet

² P. Thiermann: *Das Wörterbuch der Humanisten*. PhD-Dissertation (kézirat). Hamburg 1994. A módszert egymástól függetlenül többen is alkalmazták, de a legnagyobb hatással és hatékonysággal Guarino Guarini, aki saját tanítványait is ösztönözte efféle „olvasócédulák” (*schedae*) készítésére. Guarino meghatározó szerepének köszönhető, hogy ezt a humanista szótártípust gyakran Guarino szótárának is nevezi a hagyomány. Thiermann öt komoly érvet sorakoztat föl amellelt, hogy az általa α -val jelölt szótár lehetett az, amelyiket maga Guarino állított össze: i. m. (2. jegyz.) 149 skk.; Botley: i. m. (1. jegyz.) 193 vitatja a következtetés érvényességét, de nem fejt ki ellenérveit.

³ E. Dickey: *The Colloquia of the Hermeneumata Pseudodositheana*. Vol. 1. Cambridge 2012. 20 skk.

⁴ *Habet vir iste peritus Theutonicus (...) libros copiosos in graeco etiam cum latino et vocabulorum et verborum et omnis grammaticae seriosissime litteris vetustis descriptos* – tesz róla említést 1435. május-június-a táján Pietro Candidónak írt levelében Francesco Pizzolpassi (*R. Sabbadini: Le scoperte dei codici latini e greci ne' secoli XIV e XV*. Firenze 1905. 110, lásd még 118).

⁵ A szótárról elsőként Kapitánffy István állapította meg, hogy a Pseudo-Kyrrillos egyik példánya (Janus Pannonius görög szótára. ItK 95 [1991] 178 skk., illetve Kapitánffy I.: Aristophanes, Triklinios, Guarino und Janus Pannonius. AAHung 36 [1995] 351 skk.), éspedig Csapodi Cs. megállapításaival vitába szállva (Janus Pannonius könyvei és pécsi könyvtára. In: Janus Pannonius. Tanulmányok. Szerk. Kardos T. – V. Kovács S. Budapest 1995. 191 sk.), aki nem csak autográf példánynak gondolta Janus szótárát J. Bick nyomán (Die Schreiber der Wiener griechischen Handschriften. Wien – Prag – Leipzig 1920. 54 sk.), hanem egyenesen saját szerkesztésű művének is. A Janus Pannonius-i attribúció valójában a XVIII. századi császári könyvtárostól, Michael Denistől származik, de a szakirodalomban Bick révén terjedt el, tőle vette át Csapodi Cs. mellett O. Mazal: Byzanz und das Abendland. Ausstellung der Handschriften- und Inkunabelsammlung der Österreichischen Nationalbibliothek. Handbuch und Katalog. Graz 1981. 301 sk., vagy Thiermann: i. m. (1. jegyz.) 660 is. A másoló(k) személyének kérdését átfogóan és részletesen tárgyalja Ötvös Zs.: „Janus Pannonius's Vocabularium”. *The Complex Analysis of the Ms.* ÖNB Suppl. Gr. 45. Budapest 2015. 27 skk. A szótár esetleges Janus Pannonius-i használatát vizsgálja Horváth L.: Eine vergessene Übersetzung des Janus Pannonius. AAntHung 41 (2001) 199 skk., kodikológiai és paleográfiai szempontból elemzi Ötvös Zs.: A Renaissance Vocabularium by Janus Pannonius? (ÖNB Suppl. Gr. 45). AAntHung 48 (2008) 237 skk., jelen sorok szerzője pedig Ugoletóra gyakorolt hatását mutatja ki: Bolonyai G.: Lapszéli jegyzetek Taddeo Ugoletó szótárában. AntTan 55 (2011) 197 skk.

tavalyelőtt megírt doktori értekezésében, fontos új eredményekre jutva.⁶ Jelen tanulmány csak röviden fogja érinteni Janus Pannonius szótárának kérdését, középpontjában egy másik példány áll, amelynek másolója egy lapszéli jegyzetben Benedictusként mutatkozik be.

Először néhány szót magáról a Pseudo-Kyrrilosról. Szóanyagát, mely mintegy 15000 szócikkből áll,⁷ első megközelítésben talán három jelzővel lehetne a legtalálóbban jellemezni:⁸ érdekes, kevésbé érdekes és bizarr. Kevésbé érdekesek azok a szavak, amelyek a nyelv legalapvetőbb szókincséhez tartoznak, jelenlétük semmilyen meglepetéssel nem szolgál. Érdekes a szókincsnek az a rétege, amelyik az ókori irodalmi nyelvben nem vagy csak alig jelenik meg, és a késő ókori beszélt nyelv különféle területeiről származik, sokszor a bizánci vagy újjörög nyelvhasználat megelőlegezéseként (például *σευτλον*, melyből a mi „cékla” szavunk is származik). Bizarrnak pedig azok a szavak nevezhetők, amelyek bizonyos latin irodalmi, valamint jogi szövegek tükörfordításával keletkeztek, de a későbbi nyelvhasználat kivetette magából, vagy be sem fogadta őket.⁹ Az előbbieik közé tartozik például a *πυροδυνάστης* szó, amely a vergiliusi *ignipotens* jelzőt (*Aen.* VIII, 423) adja vissza, vagy a *γεννήτρια*, amely a *genetrixet* (*Aen.* I, 590). Az utóbbiakat szemléltetheti a *διαθήκη ἀγράφος* kifejezés a *nuncupatio* terminusra, vagy a *διακάτοχος* a *possessor* szóra.

Különösen a furcsa szavaknak ez a rétege a szótár egyik meghatározó forrásanyagára világít rá: azokra a nyelvtani segédletekre, lényegében iskolai puskákra és kisokosokra, amelyek eredetileg latinul tanuló görög anyanyelvűek számára készültek.¹⁰ A nyelvtanításhoz kötődő négy kisebb csoportot már Goetz azonosított a XIX. század végén:¹¹ (1) az ún. idiómákat, vagyis olyan szó párokat, ahol egy görög szónak és latin megfelelőjének valamilyen alaktani vonása (például neme, száma, igeneme) tekinteté-

⁶ A disszertáció kisebb módosításokkal jelent meg könyvformában: *Ötvös*: i. m. (5. jegyz.) 2015.

⁷ A terminusokat *Thiermann*: i. m. (1. jegyz.) 1 meghatározásainak megfelelően használok: szócikk (Glosse) = görög lémma (Lemma) + latin megfelelő (Interpretament).

⁸ *G. Loewe*: *Prodromus corporis glossariorum Latinorum*. Leipzig 1876. 186 skk.; *G. Goetz*: *Glossographie*. Paulys Real-Encyclopädie VII/1. Leipzig 1910. 1433 skk.; *M. Hoffmann*: *De ratione quae inter glossas graecolatinas et grammaticorum Latinorum scripta intercedat*. Jena 1909; *W. Bannier*: *Die römischen Rechtsquellen und die sogenannten Cyrillglossen*. *Philologus* 71 (1912) 238 skk.; *A. C. Dionisotti*: *Greek Grammars and Dictionaries in Carolingian Europe*. In: *The Sacred Nectar of the Greeks: The Study of Greek in the West in the Early Middle Ages*. Ed. *M. W. Herren*. London 1988. 10 skk.

⁹ Ezek néhány kiemelten fontos latin irodalmi mű (Vergilius: *Aeneis*, *Georgica*; Cicero: *In Catilinam*) szavainak vagy alapvető római jogi kifejezéseknek a tükörfordításai.

¹⁰ Papirusztöredékek alapján feltételezhető, hogy a Pseudo-Kyrrilos kezdetei a római kor elejéig nyúlnak vissza. Lásd *H. Maehler*: *Zweisprachiger Aeneis-Codex*. In: *Actes Du XVe Congrès International de Papyrologie*. Éd. *J. Bingen* – *G. Nachtergaele*. Bruxelles 1979. 36, illetve *J. Kramer* töredékgyűjteményének 7. számú darabját: *Glossaria bilingua altera*. München – Leipzig 2001. Ugyanakkor az idők folyamán valószínűleg másfajta céllal is használták a szótárt (*Dickey*: i. m. [3. jegyz.] 11); a sokféle használat egyes eseteire azonban nem fogok kitérni.

¹¹ *Goetz*: i. m. (8. jegyz.), mely tudomásom szerint először 1910-ben jelent ugyan meg, de *Hoffmann*: i. m. (8. jegyz.) már 1909-ben hivatkozik eredményeire.

ben eltér egymástól¹² (a legelterjedtebb idiómagyűjteményt Charisius *Ars grammaticá*ja tartalmazza).¹³ (2) Egy latin–görög szótár (mint amilyen az ún. Pseudo-Philoxenos) egyes tételeinek megfordításai, melyek gyakran auktorszövegekből származó tükröfordítások.¹⁴ (3) Hasonlóképp valamilyen latin–görög szójegyzékből származhatnak azok a meghatározás vagy körülírás jellegű lemmák, amelyek – egyszavas görög megfelelő hiányában – egy-egy latin szót magyaráztak meg, ilyen például a Ο ΠΡΟ ΤΗΣ ΠΑΡΕΜΒΟΛΗΣ ΤΟΠΟΣ PROCASTRIUM (Ps-Cyril 385.68).¹⁵ (4) Feltehetőleg görög nyelvű grammatikai munkákból származnak azok a lemmák, amelyek mellől hiányoznak a latin megfelelőik, például ilyen az önmagában szereplő ΔΡΥΟΤΟΜΟΣ (Ps-Cyril 281.16) vagy ΕΝΑΚΡΑΤΟΝ (297.19).

A jogi eredetű szóanyag azonosítására *W. Bannier* tett kísérletet. Következtetései szerint a szótár forrásai közé a *Novellae* (főleg 1.1) és Iustinianus *Institutiones* című művének nyitó fejezetei, illetve ezek Theophilos Antecessor-féle görög fordításai tartoztak, valamint a *Digesta* eleje (főleg 1.1 skk.) és annak görög változata a *Basilicából*.

Benedictus szótára, melyet jelenleg az Escorial Könyvtárban őriznek (Σ I. 12 jellel), abban különbözik a többi apográftól, hogy rengeteg lapszéli jegyzetet tartalmaz.¹⁶ Ugyanez rajta kívül csak Janus Pannonius példányára érvényes, így érthető, hogy Ötvös Zs. említett doktori értekezésének egyik fejezete szintén foglalkozott a San Lorenzói példánnyal. Azt állapította meg a két példány kapcsolatáról, hogy rokonságban állnak egymással, de nem ugyanarról a példányról másolták őket.¹⁷ A magam részéről – mint az értekezés opponense – másképp ítélem s ítélem meg a helyzetet: szerintem minden jel arra mutat, hogy Janus Pannonius szótárát közvetlenül Benedictus szótáráról másolták. Ennek alátámasztására most csak egyetlen szöveghelyet hoznék fel, éppen azt a bejegyzést, amelyben a másoló közli a nevét. A szótár ἔγγυω szócikkénél járunk. Mind a két szótárban egy-egy széljegyzet egészíti ki a görög lémmát, és mindkét jegyzet két részből áll.¹⁸

¹² Például: ΣΙΤΟΣ ΗΟC ΤRITICUM ΗΟC FRUMENTUM PLURALIA NON HABET SED UIRGILIUS FRUMENTA DIXIT (Ps-Cyril 432.16–19). ~ *Item quae mensura constant, (...) quae numerari non possunt, semper singularia sunt, velut triticum, frumentum* (Charisius: *Ars grammatica* V, 38). A Harleianus szövegrészleteit a kódex mellékjelek nélküli majuszkula írásmódját megtartva idézem.

¹³ Annak folyamatát, hogyan és mely grammatikus művéből vette át a szótáríró a grammatikák példanyagát, Goetz tanítványa, *Hoffmann*: i. m. (8. jegyz.) térképezte föl részletesen, szófajok szerinti tárgyalásban.

¹⁴ Az előbb idézett ΠΥΡΣΟΔΥΝΑΣΤΗΣ IGNIPOΤENS (Ps-Cyril 426,46) mellett ilyen pl. az ΑΣΥΝΕΙΔΗΣΙΑ INCONSCIENTIA (Ps-Cyril 249,8) szócikk, lásd még *W. M. Lindsay*: *The Cyrillus Glossary and Others*. CR 31 (1917) 188 skk.

¹⁵ Lásd még *Dionisotti*: i. m. (8. jegyz.) 10 skk.

¹⁶ Erre már *Thiermann*: i. m. (1. jegyz.) 659 sk. is felhívja a figyelmet.

¹⁷ *Ötvös*: i. m. (5. jegyz.) 2015, 101 sk.

¹⁸ A Pseudo-Kyrrillos 15 ráánk maradt apográfjából ezúttal is csak ebben a két példányban olvashatók hasonló bejegyzések.

1. táblázat¹⁹

ἐγγυῶμαι τόνδε ἐπὶ γάμου ἐγγύης· ἐγγυῶμαι
[sic!] σοὶ δὲ τόνδε. οἶον ἀντ' αὐτοῦ καθίσταμαι
ἐγγυητῆς

alibi **ita ego benedictus legi** ἐγγυῶ
ἐνεργητικῶς γαμικοῦ συναλλαγματος·
οἶον ἐγγυᾶ ὁ δεῖνα τῷ δεῖνι τὴν ἑαυτοῦ
θυγατέρα, ἐγγυῶμαι δὲ σοὶ παθητικῶς, **ἀντι** τοῦ
ὑπισχνοῦμαι σοὶ. **ᾄθεν καὶ ἐγγυή ἢ ὑπόσχεσις**
Escorialensis Σ I. 12, 141^v

ἐγγυῶμαι τόνδε ἐπὶ γάμου ἐγγύης· ἐγγυῶμαι
σοὶ δὲ τόνδε, οἶον ἀντ' αὐτοῦ καθίσταμαι
ἐγγυητῆς.

alibi ἐγγυῶ σοὶ θυγατέρα **despondeo** ἐγγυῶμαι
σοὶ [sic!], τὸ ὑπισχνοῦμαι σοὶ,
ἐγγυή ὑπόσχεσις

ÖNB Suppl. Gr. 45, 76^v

Az első rész (ἐγγυῶμαι τόνδε [...]) a *Lexicon Vindobonense* szövegével egyezik meg kis eltéréssel,²⁰ a második (ἐγγυῶ ἐνεργητικῶς [...]) pedig egy *Plutus*-scholionnal azonos (schol. *Pl.* 1202 „P. Vict.”). Míg azonban a San Lorenzói példányban ez a latin mondat vezeti be a második részt: *alibi ita ego benedictus legi* („másutt én, Benedictus a következőt olvastam”), addig a bécsi példányban csupán így szól a felvezetés: *alibi* („másutt”), majd következik ugyanaz a scholionrészlet, csak éppen erősen lerövidített és kicsit módosított formában.

A kérdés tehát az: vajon milyen viszonyt feltételezhetünk a két széljegyzet között? Elvben három eset lehetséges: vagy az egyiket másolták a másiktól, vagy a másikat az egyikről, vagy közös ősről mindkettőt. A negyedik eset, hogy ti. egymástól függetlenül keletkeztek, a szövegek ritkasága és a nagyfokú egyezés miatt kizárható. Nézzük a közös mintapéldány feltételezett esetét. Ez azt kell, hogy jelentse, hogy az „én Benedictus így olvastam” közlés már ebben a korábbi kódexben is szerepelt. De lemásolhatja-e bárki is ezt a mondatot változtatás nélkül, ha nem ő Benedictus? Nem tűnik valószínűnek. Egy másik embertől származó egyes szám első személyű ígét normális esetben átteszünk harmadik személybe. Figyelmetlenségéből megtörténhet, hogy valaki elmulasztja ezt, de ha még a másik ember neve is ott szerepel a másolandó szövegben, nagyon kicsi az esélye, hogy valaki összekeverje magát mással. A San Lorenzói kézirat másolójának tehát harmadik személyben kellett volna megadnia az informátora nevét, ha az illető első személyben írt magáról. Ugyanígy valószínűtlen a második eset is, azaz hogy Benedictus a bécsi kódexről másolta volna le a jegyzetet. A bécsi kódexben ugyanis a scholion lerövidített és kissé átalakított változata szerepel. Benedictusról ebben az esetben azt kellene feltételeznünk, hogy egyrészt ezt a rövidített és átfogalmazott változatot viszszaváltoztatta a teljes és pontos eredeti szövegre, másrészt mindezt a maga „kutatási eredményeként” tüntette föl jogtalanul. Marad tehát a harmadik eshetőség. Benedictus a maga olvasmányairól számolt be, és az ő közlése az elsődleges. A bécsi kódex másolója csupán lemásolta a Benedictus által „felfedezett” információkat, és pedig úgy, hogy egy-

¹⁹ A kövér szedés jelzi a San Lorenzói példány többletét, az aláhúzás a bécsi példány hozzátételeit.

²⁰ Vö. *Ötvös*: i. m. (5. jegyz.) 2015, 290.

részt Benedictus önhivatkozását kiiktatta (hiszen nem ő volt Benedictus, és talán még ismerni sem ismerte), másrészt a szöveget lerövidítette és módosította.

Végül érdemes még arra is rákérdeznünk: vajon miért adja meg a nevét ennél a megjegyzésnél Benedictus? Ha megnézzük a szöveget, azt láthatjuk, hogy a második megjegyzés némileg más információt ad az elsőhöz képest. Az első megjegyzés arról szól, hogy a cselekvő ἐγγυῶ ('kezeskedik', tkp. 'tenyerébe tesz') igét mediális alakban arra használják, ha valaki eljegyez egy férfit a lányával: ἐγγυῶμαι τόνδε ἐπὶ γάμου ἐγγύης· ἐγγυῶμαι σοι [sic!] δὲ τόνδε. οἷον ἀντ' αὐτοῦ καθίσταμαι ἐγγυητής [sic!]. „Eljegyzem ezt a férfit »kezeskedéssel«. Eljegyzem veled ezt a férfit, azaz kezességet vállalok érte.”

A második megjegyzés ezzel szemben azt tartalmazza, hogy az ige aktív alakja használatos 'eljegyez' értelemben, a mediális alak jelentése viszont az, hogy 'ígér'. ἐγγυῶ ἐνεργητικῶς γαμικοῦ συναλλαγματος· οἷον ἐγγυᾷ ὁ δεῖνα τῷ δεῖνι τὴν ἑαυτοῦ θυγατέρα. ἐγγυῶμαι δὲ σοι παθητικῶς, ἀντὶ τοῦ ὑπισχνοῦμαι σοι. ὄθεν καὶ ἐγγύη ἢ ὑπόσχεσις. „Cselekvő alakban házassági szerződésekre használják, például XY odaadja/garantálja a lányát Z-nek. Medio-passzív alakban viszont 'odaígérem neked' jelentésben használatos, innen van, hogy az ἐγγύη ígéretet is jelent.” Benedictus nevének feltüntetését épp az általa megszerzett információ eltérő jellege indokolja. Arra hívja föl a figyelmet, hogy ő egy másik forrásból mást olvasott, mint ami az előző magyarázatban szerepel.

Ennek fényében különösen árulkodó, hogy a bécsi kódex másolója nem az ἐγγυῶ lémmához szúrta be a jegyzetet, hanem hat szócikkkel előbbre az ἐγγυητής-hez, amely ráadásul még az előző oldalon szerepel. Minden bizonnyal az téveszthette meg, hogy a magyarázat az ἐγγυητής szóval zárul, és azt hihette, hogy a megjegyzés célja az, hogy ennek a főnévnek egyik speciális használatát mutassa be. Erre a félreértésre mutat az is, hogy a másoló kihagyja az ige cselekvő és medio-passzív alakjaira vonatkozó információt, tehát a megjegyzésnek épp a leglényegesebb mondanivalóját. A rossz helyre történő beillesztés így tartalmi szempontból is alátámasztja a következtetést, hogy a bécsi kódex a San Lorenzó-itól függ.

Hasonló eredményre lehetne jutni más szöveghelyek összevetése alapján is, de mint említettem, az alábbiakban nem ennek a két kódexnek a kapcsolatával szeretnék foglalkozni, hanem elsősorban Benedictus példányával. Ki lehet ez a személy? Induljunk ki abból: mit is lehet megtudni róla a bejegyzései alapján? Szótára nagy valószínűséggel 1437 után keletkezett és minden bizonnyal 1447 előtt, mert Janus Pannonius nagyjából ekkor kezdhetett el görögül tanulni.²¹ Ha a kézirat széljegyzeteit alaposabban megvizsgáljuk, két további támpontot is kaphatunk az azonosításhoz. A margináliák egyik sajátos vonása, hogy kortárs humanista szerzőktől is tartalmaznak idézeteket. A legtöbbször egy „Gasp.” rövidítéssel jelölt szerző neve tűnik föl a lapszéleken, jóval ritkábban egy „Leon.”-nal rövidített valaki. Az idézetek beazonosítása alapján az előbbit Gasparino da Barzizza-val azonosíthatjuk, akinek népszerű kézikönyve, az *Orthographia* 1417-ben jelent meg első változatban, a másik rövidítés pedig Leonardo Bruni személyét fedi. Az

²¹ 1447 márciusában 13 évesen érkezett Ferrarába (lásd *Huszi I.*: Janus Pannonius. Pécs 1931. 17 sk.), görög tanulmányait talán egy vagy két év után kezdte meg, de az sem zárható ki, hogy még érkezése évében.

idéztek a *terminus post quem* szűkítésére nem alkalmasak ugyan (a legrégebbi Brunni-idézet ugyanis 1435. május 7-ére keltezhető),²² viszont jól mutatják, hogy a szótár másolója a latin megfelelők helyesírására és klasszikus kori használatára épp akkora hangsúlyt fektetett, mint a görög címszavak pontosítására.

A jegyzetek egy másik csoportjából arra következtethetünk, hogy szerzőjük egyaránt folyékonyan beszélt görögül és latinul, szabadon és könnyedén váltott az egyik nyelvről a másikra. Egyetlen példát idéznék ennek érzékeltetésére. Épp az előbb említett lapon a πολιτης *civis* lémma latin részéhez fűzi azt hozzá a lapszélre (240^r), hogy a polgárok legszegényebb csoportját *proletarius*oknak nevezték, s ehhez Nonius Marcellus kompendiumából idézi a *proletarius* szó meghatározását (1. ábra).²³

1. ábra. Esc. Σ I. 12, 240^r

A jegyzet azonban folytatódik, és pedig görögül, annak a kérdésnek megválaszolásával, hogyan lehetne az előbb említett *proletarius* kategóriát görögül visszaadni: οὗς λέγομεν ἄν καὶ ἴσως οὐκ ἀπικοτῶς ἑλληνησί, πολίτας εὐτελεῖς, vagyis: „akiket [ti. a proletárokat] a legtalálébban talán *polités eutelések*nek mondhatnánk görögül, minthogy a város bevételeihez csak kevés adóval járulnak hozzá” stb. A bejegyzésnek ezt a második részét Benedictus nem más szerzőktől vett idézetekkel írta meg, hanem saját tudása alapján, saját maga feelve a maga fejében felvetődő kérdésre.

Az eddigiek alapján a következő kép rajzolható meg Benedictusról: filológiai képzettsége a görög és a latin nyelv terén is alapos és naprakész, egyaránt jól és aktívan

²² A πόλις *civitas, urbs* (240^r) szócikkhez Brunni 1435. május 7-én Niccolò Niccolihez írt leveléből (*Ep.* III, 9) idéz: *Leon<ardus>: urbs <enim> est solum aedificia et moenia ab orbe quo locus cingitur appellata; civitas autem [est] congregatio hominum iure sociatorum et eisdem legibus viventium*, etc. „Az urbs csupán épületeket és városfalakat jelent, amit arról a körről (orbis) neveztek el, amely a helyet körbeveszi; a civitas viszont a jog alapján társult és a közös törvények szerint élő emberek gyülekezete” stb.

²³ *proletarii cives dicebantur qui in plebe tenuissima erant et non amplius quam mille et quingentos aeris in censum deferebant*. „A város legszegényebb polgárait, akiknek a jövedelme kevesebb volt 1500 asnál, proletároknak hívták.” [= Nonius Marcellus: *De compendiosa doctrina* 228, 19–21 Lindsay]

használja mindkét nyelvet, sőt van valamiféle fordítói-szótárírói vénája is. Feltételezhető továbbá, hogy valamiképpen kötődik Ferrarához az 1440 körüli években. A felvázolt szellemi fantomkép természetesen még így sem mutat könnyen felismerhető egyedi vonásokat, és a továbblépéshez, bevallom, egy véletlen adott lökést. John Monfasani trapezunti Georgiusról szóló monográfiájának olvasása közben akadtam rá valakire, aki azonnal lehetséges jelöltnek tűnt számomra.²⁴ Monfasani a görög származású velencei humanista esetleges tanítványait próbálta számba venni, és egy Libanios-fordítás ajánlása alapján közéjük sorolt egy bizonyos Benedetto Bursát is. Bursa ugyanis a következő szavakkal ajánlotta Trapezuntiusnak a maga fordítását: *hanc igitur a me traductam tibi mitto, summo omnium doctrinarum praeceptor* („elküldöm hát neked ezt a fordításmat, minden tudomány kiváló tanárának”).²⁵ Monfasani a „kiváló tanár” megszólításból arra következtetett, hogy a fordító nyilván tanítványa volt Georgiushoz, és ezért ajánlja neki a fordítását, tisztelete és hálája jeléül (a következtetés nagyon logikus, de mint látni fogjuk, mégsem állja meg a helyét.) A lényegében ismeretlen Benedetto Bursa pályájával kapcsolatban Monfasani Borsettinek a ferrarai egyetem történetéről szóló 1735-ös könyvére hivatkozik, ahol azt lehet megtudni róla, hogy Guarino javaslatára hívta meg a város vezetősége a ferrarai egyetemre grammatikatanárnak két másik tanárral együtt.²⁶ A városi évkönyvek szerint szerződése az 1439. április 18-a és 1440. november 5-e közötti időszakra szólt. Az évkönyvek az alkalmazás indoklását is megadják: a Ferrarába néhány évvel korábban leszerződött Guarino ezzel a három „jó hírű” oktatóval próbálta a diákok siralmas latintudását megfelelő szintre hozni.

Benedetto Bursa tehát egyike lehetett azoknak, akik megalapozták a ferrarai egyetem későbbi sikereit Guarino irányítása alatt. Egyéb tevékenységéről, műveiről azonban csak nagyon keveset lehet tudni. Az említett Libanios-fordításon túl néhány versét publikálta S. Prete egy antológia részeként,²⁷ egyik kiadatlan beszédét és pár levelét néhány irodalomtörténész tartja számon,²⁸ Terentius és Plautus összehasonlításáról szóló esszé-

²⁴ J. Monfasani: *George of Trebizond. A Biography and a Study of His Rhetoric and Logic*. Leiden 1976. 22 sk.

²⁵ J. Monfasani: *Collectanea Trapezuntiana: Texts, Documents, and Bibliographies of George of Trebizond*. Binghamton (N.Y.) 1984. 146 sk.

²⁶ (...) *a Duodecimvirali Magistratu Franciscus de Campanea, Franciscus de Roma ac Benedictus Bursa de Modono* [sic!], *qui ob eximiam eius virtutem Leonelli Principi charus admodum fuit, grammatici praeclarissimi conducti fuere, ut pueros Latinam linguam docerent, onere Benedicto iniuncto, Rhetoricam diebus festis publice legendi, ac Ciceronem Plautumque interpretandi* (F. Borsetti: *Historia almi Ferrariensis gymnasii*. Pars. I. Ferrara 1735. 50). „A Tizenkét Tagú Testület a campaniai Franciscust, a római Franciscust és a Leonello hercegnek különösen kedves modonéi Benedetto Bursát szerződtette mint kiváló nyelvtanárokat, hogy a diákokat latin nyelvre tanítsák, emellett Benedetto azt a megbízást is kapta, hogy ünnepnapokon retorikai előadásokat tartson, valamint Cicerót és Plautust magyarázzon.”

²⁷ S. Prete: *Two Humanistic Anthologies*. Città del Vaticano 1964. 40 sk., 57 és 70 sk.

²⁸ Lodovico Foscarinit méltató beszédével *M. O'Connell* (*Men of Empire: Power and Negotiation in Venice's Maritime State*. Baltimore 2009. 58), valamint *M. L. King* (*Venetian Humanism in an Age of Patrician Dominance*. Princeton 1986. 41 és 377) foglalkozik néhány mondat erejéig, utóbbi egy rövid – és nem teljes – áttekintést is ad műveiről. Libanios-fordításáról említést tesz a görög deklamáció legújabb szövegki-

jét pedig tavalyelőtt adta közre A. Tontini.²⁹ Pályáját azonban alapvetően homály fedi, nevét nem említik az alapvető kézikönyvek és lexikonok.³⁰

Van tehát egy jelöltünk, de hogyan tudjuk ellenőrizni, valóban azonos-e a két Benedictus? A kérdés eldöntéséhez ezúttal is szükség volt a szerencsére. Kristeller *Iter Italicum* című hatkötetes katalógusa, amely a kiadatlan humanista kéziratokat veszi számba, 11 olyan kéziratot is említ, amelyekben szerepel Benedetto Bursa valamelyik műve, ám egyetlen kódex leírása sem kecsegtet azzal, hogy autográf kéziratot tartalmazna tőle.³¹ Az *Iter Italicum* után így nagyobb könyvtárak katalógusait tűnt célszerűnek átfésülni, s ekkor bukkantam egy bécsi kéziraatra, amely rövid tartalomjegyzéke szerint a mothonéi Benedictus Bursa saját kezűleg írt műveit tartalmazza. Az előlapon található bejegyzés arról is tudósít, hogy az írásokat egy bizonyos Petrus Delphinus gyűjtötte össze és fűzte egybe, miután hosszas kérések után megkapta őket Benedictus bátyjától, Sebastianustól, Modone, latinosan Mothone kormányzójától.³²

A bécsi kéziratot kézbe véve, első pillantásra nyilvánvaló, hogy ugyanaz a kéz írta, mint a San Lorenzói szótárat. A hasonlóság különösen jól érzékelhető, ha néhány azonos szót teszünk egymás mellé az egyik és a másik kéziratból is (*2.a–d ábra*).

adója, L. van Hoof (Libanius: A Critical Introduction. Cambridge 2014. 173). A fordítást Q. Breen (Francesco Zambeccari: His Translations and Fabricated Translations of Libanian Letters. Studies in the Renaissance 11 [1964] 50) tévesen 1439-re datálja, Benedettót pedig Guarino vagy Aurispa tanítványának véli. A téves adatokat átveszi L.-A. Sanchi (Diffusion et reception de Libanios à la Renaissance. In: Libanios, le premier humaniste. Éd. O. Lagacherie – P.-L. Malosse. Alessandria 2011. 21 sk.). E. Barile Filippo da Rimini 1448-ban Benedetto halálára írt sírversét idézi (Littera antiqua e scrittura alla greca: notai e cancellieri a Venezia nei primi decenni del Quattrocento. Venezia 1994. 27), aki ekkoriban a firenzei San Marco kancelláriájának iskolájában tanított.

²⁹ A Plautust és Terentiuszt összehasonlító beszédről lásd A. Tontini: Per la storia del testo di Plauto nell'Umanesimo. Benedetto Bursa, „De legendo Plauto potius quam Terentio”. Rivista di cultura classica e medioevale 56 (2014) 447 skk., lásd még G. C. Alessio: I trattati grammaticali di Giovanni del Virgilio. Italia medioevale e umanistica 24 (1981) 167. Tontini cikkéből kiderül, hogy családneve Bursa és Borsia változatban is előfordul.

³⁰ Egyedül talán a www.mirabileweb.it honlapja említhető, amely az *Iter Italicum* alapján sorolja föl műveinek kézirateit szakirodalommal együtt.

³¹ Ferrara Ariosteia II 305, Firenze, Magl. VIII 1439, Padova Bibl. del Seminario Vescovile 87, Vat. Barb. lat. 42 (VIII 42), Vat. Chig. J VI 21, Vat. lat. 8761, Ven. Marc. lat. XI 141 (3942), Ven. Marc. lat. XIII. 63 (4221), Ven. Marc. lat. 245 (4682), Ven. Marc. lat. 253 (4575), Ven. Marc. lat. XIV 250 (4717).

³² *Opera Benedicti burse Mothonei, que ipse propria manu scripsit atque composuit, in hoc volumine continentur, que Ego petrus delphinus geor. f. assiduus meis litteris impetravi a Sebastiano bursa, eius fratre, Cancellario mothoneo ad me mittenda (...)* „Ez a kötet a modonei Benedictus Bursa műveit tartalmazza, melyeket saját kezűleg írt le, s melyeket én, Petrus Delphinus, Georgius fia szereztem meg bátyjától, Sebastianus Bursától, Modone kancellárjától [1434–1455 között], hosszas levelezés után, hogy küldje el őket nekem (...)” Petrus Delphinusról (Pietro Dolfin) lásd R. Zaccaria: Dolfin, Pietro. Dizionario Biografico degli Italiani (Enciclopedia Treccani) 1991. 40.

μωκίζω τὸ ἐμπαίζω.

2.a ábra. Esc. Σ I. 12, 123^r

2.b ábra. ÖNB Lat. 3370, 269^r

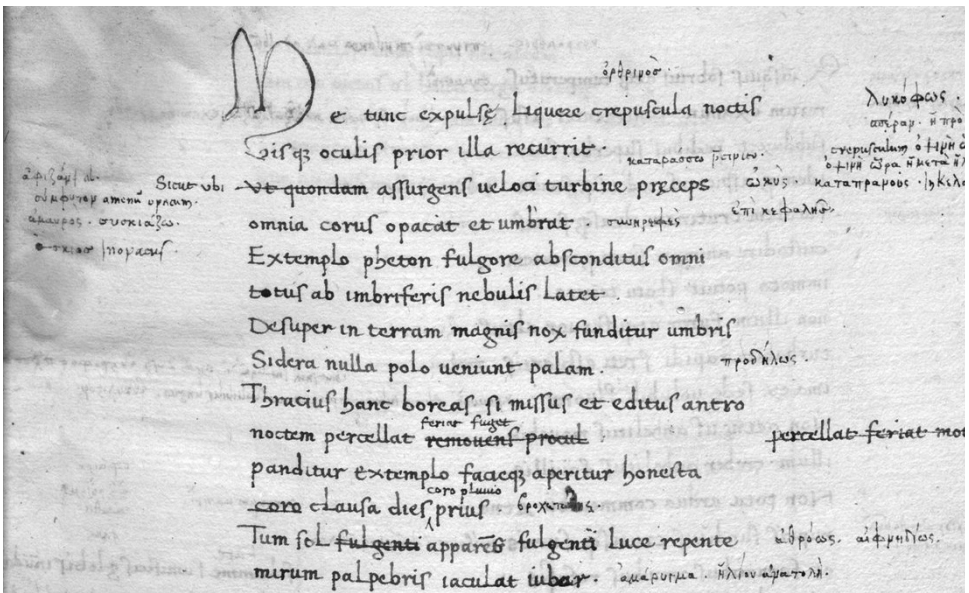
βρυχηθῆμιος

2.c ábra. Esc. Σ I. 12, 124^r

2.d ábra. ÖNB Lat. 3370, 277^r

Így nem csak az látszik jól, mennyire hasonlít egymásra a két íráskép, hanem az is, hogy a két kódex tartalmi szempontból is szorosan összefügg egymással. A Lat. 3370 jelzetű kéziratban olvasható – eleve meglehetősen ritka – szavak ugyanis Benedetto Bursa saját latin verseihez írt saját görög jegyzeteiből valók, akinek egyik sajátos nyelvtanulási módszere az volt, hogy a verseiben használt latin szavak némelyikéhez olyan görög megfelelőket írt oda (utólag) a lapszélre, amelyeket a maga Pseudo-Kyrrilloszótárából tanult meg vagy éppen memorizált.

A bécsi kódexben így számos olyan görög szó szerepel, amelyik a San Lorenzói kéziratban is előfordul. Lássunk egy újabb példát közelebről is (3. ábra). Benedetto használja az egyik versében a *crepusculum* 'szürkület' szót, ehhez írja be aztán azokat a görög szavakat (a 266^r lap jobb felső sarkába), amelyekhez latin megfelelőként a *crepusculum* szót adja meg a Pseudo-Kyrrillosz, konkrétan négyet: az ὀρθρινός, a λυκόφως, a δειλὴ és az ὀψινη ὥρα kifejezéseket (2. táblázat, valamint 3. és 4.a–b ábra). Ez a már-már

3. ábra. ÖNB Lat. 3370, 266^r

2. táblázat

Benedetto verse (Lat. 3370)	Benedetto jegyzetei saját verséhez (= görög megfelelők a Ps-Kyrrilos alapján)	Szócikkek Benedetto Ps-Kyrrilos példányában (Esc Σ I. 12) ³³
crepuscula	ὄρθρινός λυκόφως δειλή πρὸς ἑσπέραν ὄψινη ὥρα ἢ μετὰ ἡλίου δύσιν	ὄρθρινός matutinus. crepusculus. antelucanus λυκόφως τὸ περὶ τὴν αὐγὴν φῶς crepusculum. diluculum δειλή πρὸς ἑσπέραν crepusculum ὄψινη ὥρα ἢ μετὰ ἡλίου δύσιν

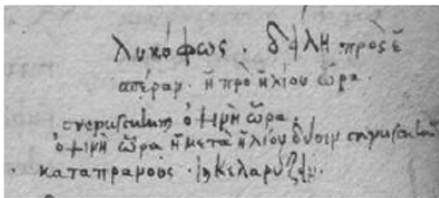
mazochistának tűnő memorizálási gyakorlat nyilvánvaló módon a görög szavak aktív használatának megalapozására szolgált.³³

A szótáríró azonosításán túl azonban a bécsi kódex jóval többet is nyújt. A benne található közel száz levél, több tucat vers, beszéd, személyes vázlatok és jegyzetek révén egy eddig alig ismert humanista fordultatos életpályája bontakozik ki. Benedetto Bursa karrierje dióhéjban a következőképp foglalható össze. 1414 körül született a Peloponnésos nyugati sarkában fekvő Modonében, ókori nevén Méthónében. A velencei államhoz tartozó kikötőváros a keletre haladó kereskedelmi hajóútvonal egyik fontos állomásának

4.a ábra. ÖNB Lat. 3370, 266^r felső sora, valamint Esc. Σ I. 12, 222^v

λυκόφως τὸ περὶ τὴν αὐγὴν φῶς. crepusculum. diluculum
δειλή πρὸς ἑσπέραν. crepusculum.

ὄψινη ὥρα ἢ μετὰ ἡλίου δύσιν. λυκόφως hoc crepusculum.

4.b ábra. ÖNB Lat. 3370, 266^r jobb felső sarka, valamint Esc. Σ I. 12, 203^v, 130^r és 226^r

³³ A kövér szedés az Escorial-példány hozzátételeit jelöli a Harleianushoz képest.

számított. A város kancellári tisztét Benedetto apja, utána pedig bátyja, Sebastiano töltötte be. Benedetto Velencébe ment tanulni, első állását pedig 1435-ben nyerte el, mégpedig nem akárhol: 21 éves fejjel a firenzei Studio poétika- és retorikaprofesszora lett, Carlo Marsuppini kollégájaként.³⁴ Hogy pontosan minek is köszönhette ennek a kiemelkedően nagy presztízzsel rendelkező állásnak az elnyerését, nem derül ki leveleiből,³⁵ mindenesetre a neve (Benedetto di Niccolò Borsi da Venezia) alapbérének összegével együtt (50 forint) a mai napig olvasható a városi költségvetés kiadási rovatában.³⁶ Firenzéből két év után távozott, az 1437-es hatalmas pestisjárvány idején, amikor az egyetemi tanév is félbeszakadt.³⁷ Benedetto 1438 februárjában Ferrarába települt át, ahol a zsinatra érkező pápa, IV. Jenő kíséretéhez csatlakozott. Ezt követően kapta a már említett felkérést a ferrarai városatyáktól,³⁸ s míg a zsinat Firenzébe költözött, ő Ferrarában maradt. A szigorú nyelvtanári szerep az iskola színvonalát talán emelte, de személyesen neki nem sok örömet okozott. Fizikailag, szellemileg is teljesen kimerítette,³⁹ megígért

³⁴ *Vigesimum et unum annum nondum agebam cum adolescentulus paene imberbis rhetor publice ad tradendam rem oratoriam sum delectus. At in qua urbe? Nempse florentiae. In ea ciuitate nondum paene genis primam lanuginem ducebam cum florentinorum ciuium magistratus quinqueuiralis mihi et nomen praeceptoris detulit et mercedem decreuit ut in publico gymnasio hominum doctorum una cum carolo Aretino rem poeticam et oratoriam traderem.* „Még nem töltöttem be a huszonegyedik évemet, szinte még nem is borotválkoztam, amikor ifjú fejjel azzal bíztak meg, hogy nyilvános szónoki előadásokat tartsak. És melyik városban? Hát Firenzében! S ebben a városban, amikor szinte még ki sem serkent a szakáll az államon, a firenzei polgárok tizenöt tagú testülete professzori címet és fizetést szavazott meg nekem, hogy a tudós férfiakat alkalmazó nyilvános egyetemen aretinói Carolus kollégájaként költészetet és retorikát adjak elő.” (ÖNB Lat. 3370, 9^v [29^r]). A bécsi kódex lapjait többszörösen is rosszul kötötték össze, ezért az eredeti – talán Pietro Dolfintól származó – számozást egy későbbi kéz a jelenlegi sorrendnek megfelelően újraszámozta. A hivatkozásokban először az eredeti oldalszámokat adom meg, szögletes zárójelben pedig a másodlagosakat.

³⁵ Esszéje és egyik tanítványa révén megőrzött előadásjegyzetei alapján (*Tontini*: i. m. [29. jegyz.]) anynyi azért kijelenthető, hogy Plautusnak elmélyült és értő olvasója volt.

³⁶ *K. Park: The Readers at the Florentine Studio According to Comunal Fiscal Records (1357–1380, 1413–1446).* *Rinascimento* 20 (1981) 294.

³⁷ (...) *docendi in ea ciuitate annum munus confeci: et altero deinceps anno ni ita fortuna tribuisset vt pestis in vrbem serperet ciuesque fugaret: maiore fructu et laude non caruissem* (ÖNB Lat. 3370, 127^r [149^r]). „(...) ebben a városban egy évet tanítottam le teljesen, a rákövetkező második évben még sikeresebb és eredményesebb is lehettem volna, ha a szerencse nem akarta volna úgy, hogy a várost pestis támadja meg és lakosait elüldözze.”

³⁸ *a senatu duodecim sapientium ferrariae (...) essem delectus magister ludi* (ÖNB Lat. 3370, 64^r [86^r]). „a ferrarai Tizenkét Bölcs Tanácsa (...) tanítómesterként alkalmazott.”

³⁹ *cum laboris et fastidii plenam rem tum infructuosam et paene sterilem* (ÖNB Lat. 3370, 1^r [21^r]) „csupa munka és szenvedés, szinte teljesen értelmetlen, hiábavaló küzdelem” – jellemzi utólag a ferrarai időszakot.

fizetésének⁴⁰ is sokáig csak a felét kapta meg,⁴¹ ráadásul egyes kollégáival sem alakultak jól a kapcsolatai, úgyhogy alig várta, hogy továbbállhasson Ferrarából. Állásajánlatot Padovából, Sienából és Rómából is kapott, végül az utóbbit fogadta el: így lett a IV. Jenő által újjászervezett egyetem, a *Studium Generale* grammatika- és rétorikaprofesszora.⁴² Alkalmazása érdekében egy titokzatos pártfogója is közbenjárt, akit *reverendissime pateternek* szólít leveleiben, és aki feltehetőleg Lodovico Trevisan bíborossal azonos. A római évek, úgy tűnik, anyagilag is sikeresnek bizonyultak számára. Folyamatosan félretett fizetéséből, hogy megvalósíthassa élete álmát: egy többéves görögországi utat, ahol anyanyelvi környezetben egy valóban képzett tanártól rendszeren megtanulhat görögül.

A görög út előtt azonban egy pillanatra vissza kell térnünk a Trapezuntius-ajánlás kérdésére. A római levelek között ugyanis van kettő, amely új színben láttatja az ügy háttérét. Benedetto saját öccsének ír Firenzébe, aki épp Georgiusnál tanul. Benedetto elismeréssel szól róla mint tudósról, de mint tanárról és emberről lesújtó a véleménye. Arrogáns, öntelt embernek tartja (*sibi multa attribuentem*),⁴³ aki egyáltalán nem törődik tanítványaival,⁴⁴ ráadásul latintudásában is komoly hiányosságok vannak.⁴⁵ Ezek alapján biztosra vehetjük, hogy Benedettóban nem a tanítványi hála dolgozott, amikor

⁴⁰ *Dabantur mihi ferrariae quotannis de publico aurei quinquaginta* (ÖNB Lat. 3370, 1^r [21^r]). „Ferrarában évi ötven arany járt nekem a városi költségvetésből.” Ezzel az évi 50 (havi lebontásban 5) fonttal – Leonello d’Este hercegnek írt levele tanúsága szerint – egyáltalán nem volt megelégedve: *constitutum est mihi stipendium in singulos menses librae quinque: laborum meorum, illustrissime princeps, exigua merces* (ÖNB Lat. 3370, 64^r [86^r]). „Havi 5 font fizetést állapítottak meg nekem, nemes Herceg: kicsiny árat fáradozásaimért cserébe!” Az évkönyvek fentebb idézett adata kicsit eltér Benedetto információitól, amennyiben ott mintegy 8 hónapnyi időszakos alkalmazásról esik szó.

⁴¹ Amikor a beígért 50 helyett először csak 20 aranyat kapott, Leonello herceghez fordult 5 font kiegészítésért: *Ferrariae illustris princeps, legi iam annum unum cumulatissime plenum, et eo tempore vniuerso exigere a communi viro mercedem non potui praeter uiginti libras* (ÖNB Lat. 3370, 21^v [92^v]). „Ferrara nemes Hercege, már bőven letanítottam egy évet, és ez alatt az egész időszak alatt nem tudtam többet kicsikarni a város tisztviselőjétől húsz fontnál.” Későbbi visszaemlékezéseiből kiderül, hogy Leonello évi 25 arannyal toldotta meg fizetését: *Illustris princeps Leonellus qua est eruditione et liberalitate ad publicam mercedem meam annum munus adiecerat de ratione sua aureos uiginti et quinque* (ÖNB Lat. 3370, 1^r [21^r]). „A nemes Leonello herceg műveltségéhez és nagyvonalúságához illő módon saját pénzéből egészítette ki 25 arannyal az éves hivatalos fizetésemet.”

⁴² *Delegerunt me rhetorem principes urbis huius, et ad docendum in re oratoria publice praeceptorem me vobis constituerunt* (ÖNB Lat. 3370, 6^r [26^r]). „A város vezetői engem választottak meg rétornak, és azzal bíztak meg, hogy nyilvános előadásokat tartsak nektek a szónoklásról” – írja székfoglaló beszédében.

⁴³ ÖNB Lat. 3370, 194^v [207^v].

⁴⁴ (...) *eius praeceptoris diligentia atque traditione proficere neminem posse adolescentem nisi subleuetur et erigatur suo pte ingenio atque industria* (ÖNB Lat. 3370, 192^r [206^r]). „(...) nincs az a diák, aki ennek a tanárnak a vezetésével és magyarázatai révén fejlődni tudna, hacsak nem segít saját magán, és igyekszik előreljuttatni a maga tehetségével és szorgalmával.”

⁴⁵ Amikor öccsének írt leveleiben a meglehetősen ritka *subucula* és *subligaculum* szavakat használja „véletlenül”, a következő gúnyos megjegyzést fűzi hozzá: *Sed usitatus et aptius tecum loquar. Nam subucularum et subligaculorum significatum a Trapezuntio te non didicisse certo scio* (ÖNB Lat. 3370, 192^r [206^r]). „De nem mondok neked ilyen furcsa és érthetetlen szavakat. Mert abban biztos vagyok, hogy a Trapezuntitól nem tanultad meg, mit jelent a *subucula* meg a *subligaculum*.”

Libanios-fordítását később neki ajánlotta, sokkal inkább a kisebbségi komplexus és a bizonyítvány: meg akarhatta mutatni egykori kollégájának, hogy Ferrarában még minimális görög tudását azóta milyen magas szintűre fejlesztette.⁴⁶

A görög útra 1444 őszén került sor. Vele tartott leghetesebb tanítványa is, egy bizonyos Cristoforo. Viharos tengeri út után először szülővárosában kötöttek ki. A vihartól Benedetto olyan beteg lett, hogy három hónapig élet és halál között lebegett. Amikor jobban lett, első útja Mistrába vezetett Gemistos Pléthónhoz, a platóni filozófia szenvedélyes hívéhez, Bessarión mesteréhez, aki 1438–39-ben maga is részt vett a firenzei zsinaton, és akkora hatást gyakorolt Cosimo Medicire, hogy utólag sokan, köztük Ficino is, ettől a találkozástól származtatták a firenzei újplatonizmus kezdetét.⁴⁷ Benedetto azonban hatalmasat kellett csalódnia reményeiben. Gemistos személyében egy megfáradt, mogorva öregemberre talált, aki hosszú percekig tartó hallgatással felelt a hozzá intézett kérdésekre,⁴⁸ majd közölte a fiatalemberrel, hogy nem a maga ura. Lassan és akadozva előadott magyarázatát hallgatva Benedetto számára végképp nyilvánvaló lett: az öreg filozófustól, ha ráérne, sem lenne esélye Homéros és Démosthenés nyelvét megtanulnia. Ezt követően több hónapon át próbálkozott azzal, hogy másik görög tanárt találjon magának, sikertelenül. Végül eszébe jutott egy görög származású negropontei férfi, akivel még nagyon fiatalon találkozott Velencében. Az illető időközben a firenzei zsinaton a görög küldöttség hivatalos tolmácsaként vívott ki általános elismerést magának nemcsak a görögök, de a latinok körében is. Olyannyira, hogy ebben az időben már a pápa személyes megbízottjaként látott el diplomáciai feladatokat, apostoli titkári rangban. A velencei állam szolgálatában álló férfi új megbízatása ellenére is elvállalja Benedetto tanítását. Így lett Benedetto Bursa 1445 augusztusában Niccolò Sagundino, avagy

⁴⁶ Ide kívánczik még egy megjegyzés: Benedetto Bursa kézírása ismeretében azonosíthatóvá válik a Libanios-fordítást tartalmazó kódexek egyik másolója is, nevezetesen az, hogy a Vat. gr. 1392 kódexet is teljes egészében ő másolta. A 24. deklamáció, melyet Benedetto Bursa lefordított, a 93^a–107^a oldalakat foglalja el a kéziratban: a verzó oldalakra a görög szöveg, a rektókra pedig a latin fordítás került. Mindkét részt maga a fordító másolta, ahogy a kéziratban szereplő valamennyi egyéb szöveget is (Libanios 5., 13., 31., 26. és 49. deklamációját, Chorikios 10. deklamációját, Isokratés 2., 3. és 9. beszédét, valamint Aischinés hamis követségről szóló beszédét). *M. Fassino: L'Encomio di Elena e il Plataico di Isocrate: studi sulla tradizione manoscritta e testo critico.* PhD-értekezés. Milano 2010. 30 sk. pontos kodikológiai leírást ad a kéziratról, a vízjelek alapján a XV. század közepére datálja, az írno(k)a)t pedig két ismeretlen, egymással kortárs másolóként határozza meg.

⁴⁷ Lásd Ficino 1492-ben Lorenzo Medicinek ajánlott Plótinus-fordításához írt előszavát. Tegyük hozzá, J. Monfasani meggyőző érveket hoz föl emellett, hogy a Pléthón-hatás inkább csak utólagos visszavetítés eredménye volt a firenzei platonisták részéről (George Gemistos Pletho and the West. Greek Émigrés, Latin Scholasticism, and Renaissance Humanism. In: Renaissance Encounters: Greek East and Latin West. Eds. M. S. Brownlee – D. Gondicas. Princeton 2013. 19 skk.), hasonlóan szkeptikus már J. Hankins is (Cosimo de' Medici and the 'Platonic Academy'. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 53 [1990] 156 sk).

⁴⁸ *ille in respondendo primum duxit horam silentio* (ÖNB Lat. 3370, 76^a [97^a]), „ő válaszul először egy órán át némán hallgatott.”

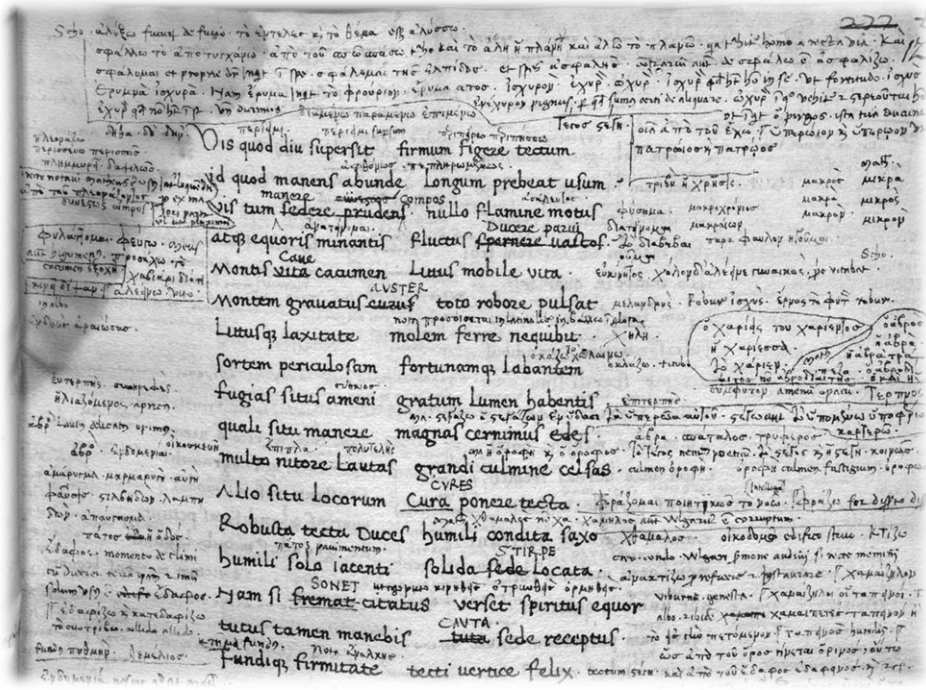
görög nevén Nikolaos Sekundinos (1402–1464) tanítványa.⁴⁹ Benedetto több hónapot tölt el Cristoforóval, kísérőjével együtt Sagundino házában, valószínűleg ekkor készül el a Libanios-fordítás is, majd a következő évben Konstantinápolyba és Krétára is ellátogat, ahonnan ismét viharos tengeren tér vissza Negropontéba. Megint lázrohamok támadják meg, és valószínűleg ennek következtében hal meg; utolsó keltezett levele 1446 májusában íródott.

Ha most visszatérünk a szótár kérdésére, biztosra vehetjük, hogy Benedetto mestere, Sagundino példányát másolta le magának. Levelei alapján egyértelmű, hogy Euripusban, azaz Negropontéban kezdett alaposan a görög nyelvvel foglalkozni, korábbi önálló próbálkozásai során csak a kezdő szintig jutott el. Az intenzív nyelvtanulás egyik sajátos formáját már érintettük, és ezek a tanulójegyzetek egyértelműen bizonyítják, hogy Benedetto oda-vissza kívülről megtanulta a Pseudo-Kyrrillos anyagát. A jegyzetek mind 1444–45-re datálhatók (az 5. ábrán egyik különösen sűrűn teleírt lapja látható).

Sagundino személye ugyanakkor több részletet is érthetővé tesz a szótárral kapcsolatban. Először is, tökéletesen megmagyarázza, hogyan juthatott hozzá Benedetto a Pseudo-Kyrrilloshoz. Sagundino ugyanis hónapokon át naponta találkozott Nicolaus Cusanusszal, a szótár egyetlen példányának tulajdonosával, aki szintén részt vett a firenzei zsinaton. A kuesi bíboros nem tudott tökéletesen görögül,⁵⁰ így természetes lépésnek tűnik részéről, hogy megmutatta „régibetűkkel írt” (*litteris vetustis descriptos*) szótárát a zsinat főtölmácsának, akiről mindenki láthatta, hogy nemcsak anyanyelvi szinten beszéli mindkét nyelvet, hanem mindkét kultúra klasszikus irodalmában is otthonosan mozog, sőt teológiai és filozófiai kérdésekben is járatos. Több forrásunk is megemlíti, hogy Sagundino nemcsak bámulatos kompetenciával fordította a vitázó felek teológiai érveléseit mindkét irányba, de olyan esetet is említenek, amikor Sagundino igazította ki az egyik felszólaló pontatlanságait, nevezetesen rhodosi Andreast, aki Maximus egyik

⁴⁹ Erről 1445. november 4-én számol be bátyjának (ÖNB Lat. 3370, 46^{r-v} [66^v–67^r]): <relinquitur> igitur ut profecerim euripi: in qua tandem urbe praestantissimum praeceptorem inveni nicolaum sagudineum quem iam supra duos menses habeo. „nem maradt más hátra, mint hogy Euripusba [= Negroponte] menjek: végül ebben a városban találtam egy kiváló tanárt, Nicolaus Sagudineust, akinek immár több mint két hónapja vagyok a tanítványa.” Korábbi velencei találkozásukra így emlékezik vissza 1445. június 13-án keltezett levelében, amikor jelentkezik Sagundinónál, hogy éljen a görögtanításra vonatkozó hajdani ajánlatával: *Teneo enim memoria vir praestantissime verba illa quae mihi uenetiis dixeras cum in patria tua essem rediturus, cum in ea urbe veneta tecum collocutus ostenderem tibi auiditatem meam graecae eruditionis. hortabaris ut Euripum venirem tecum: futurumque pollicebaris ut in ea tua patria non modo graece perdiscerem te praeceptore sed etiam quaestum consequerem adiutore eodem te mihi que etiam nescio quem nummum aureorum certum expressisti: quos affirmares me capturum esse quotannis in ista urbe vestra si latine docerem* (ÖNB Lat. 3370, 201^v [216^r]). „Mert nem felejtettem el, kiváló férfiú, hogy mit mondtál nekem Velencében, amikor épp haza készültél utazni, beszélgetni kezdtünk, és én elárultam neked, mennyire szeretnék megtanulni görögül. Arra biztattál, menjek veled Euripusba, sőt még egy olyan ígéretet is tettél, hogy nem csak a tanítványod lehetek a városodban és megtanulhatok tőled görögül, hanem abban is segítesz, hogy pénzt kereshessek, sőt még egy bizonyos összeget is említettél, hogy mennyit kaphatok évente, ha latint tanítok nálatok.”

⁵⁰ Bizonyos szintű olvasótudással azért már a 30-as évek végén is rendelkezhetett, lásd *J. Monfasani: Nicholas of Cusa, the Byzantines, and the Greek Language*. In: Nicolaus Cusanus zwischen Deutschland und Italien. Hg. M. Thurner. Berlin 2002. 215 skk.

5. ábra. ÖNB Lat. 3370, 277^r [12^r]

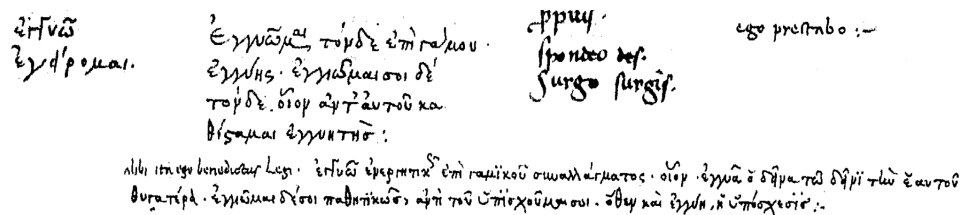
levelét idézte pontatlanul.⁵¹ Latinos műveltségéről később született fordításai,⁵² történeti és irodalmi munkái tanúskodnak. Sagundinóról így tehát azt is joggal feltételezhetjük, hogy Cusanus példányának másolása közben a szöveg rengeteg hibáját ki tudta javítani, valamint hatalmas olvasottsága révén a fejében lévő idézetekkel vagy éppen kéznél lévő könyveiből vett részletekkel kiegészítette a szótár szóanyagát. Egy kezdő nyelvtanuló, mint amilyennek Benedictust képzelhetjük a zsinat idején, erre képtelen lett volna. Ezzel megvan a hiányzó láncszem Cusanus hibáktól hemzseggő, valamint Benedictus alaposan korrektúrázott és bővített példánya között.

⁵¹ Syropoulos beszámolóját lásd *L. Laurent: Les 'Mémoires' de Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438–1439)*. Paris 1971. 335. A tolmácsi tevékenységének megítélésére vonatkozó forrásokat idézi *Π. Α. Μαστροδημήτριη: Νικόλαος Σεκουνδίνος (1402–1464)*. Αθήνα 1970. 39 skk.; lásd még *J. Gill: The Council of Florence*. Cambridge 1959. 165; *Laurent: i. m.* (51. jegyz.) 262, 326 és 493; *S. Parry: Fifty Years of Failed Plans: Venice, Humanism, and the Turks (1453–1503)*. Vol. 1. New York 2008. 206 skk.; lásd még *Ad serenissimum principem et invictissimum regem Alphonsum Nicolai Sagundini oratio*. Ed., intr., comm. C. Caselli. Roma 2012. xiii sk.

⁵² Fordításairól lásd *Μαστροδημήτριη: i. m.* (51. jegyz.) 203 skk., illetve *F. Stok: Niccolò Sagundino traduttore dell'Oraculum de isthmo*. Studi Umanistici Piceni 28 (2008) 227 skk.

Sagundino személye továbbá a széljegyzetek tartalmát illetően is sok mindenre magyarázatot adhat. Példaként a margináliáknak csupán egyetlen csoportját emelném ki: a római jogi meghatározások és törvényrészletek csoportját. Ezek görög nyelvű részét, amelyek bekerültek Janus Pannonius szótárába is, Ötvös Zsuzsannának sikerült azonosítania: pontos elemzése szerint a bejegyzések a *Corpus Iuris* görög fordításából, az ún. *Basilikából* valók, és pedig ennek valamelyik kivonatos gyűjteményéből.⁵³ (Benedetto példányában a görög meghatározásokon felül több tucat latin is szerepel a *Digestából*.) Nos, Sagundino gyakorló jogász volt, aki korábban éveken át látta el a velencei állam jogi képviseletét Negropontéban mint *advocatus curiae*,⁵⁴ és későbbi diplomáciai karrierje is részint jogi képzettségén alapult (Sagundino a térség legjobb diplomatájának számított ez idő tájt, török nyelvtudásának köszönhetően rendszeresen ő tárgyalta a török szultánnal is a pápa megbízásából). Sagundinóról tehát nagyon könnyű elképzelnünk, hogy akár fejből is tudta egyes jogi kifejezések szakszerű definícióját, és ezeket *currente calamo* a lapszélre vetette. A másik oldalról nézve pedig a Pseudo-Kyrillos is, mondhatni, a lehető legjobb kezekbe került, hiszen szóanyagában jelentős helyet foglalnak el a római jogi terminusok, melyek egyfajta ösztönzést is adhattak arra, hogy az olvasó előhívja esetleges jogi ismereteit.

Mindezzel együtt elhamarkodott volna azt feltételeznünk, hogy valamennyi lapszéli jegyzet Sagundinótól származik. Épp az a részlet, ahol Benedetto megnevezi magát, jól mutatja, hogyan épül egymásra a margináliák két rétege:

6. ábra. Esc. Σ I. 12, 141^v

Mint láttuk, Benedictus épp azért jelezte, hogy a második nyelvi magyarázatra ő talált rá, mert az eltért az elsőtől. Érdeemes megfigyelnünk, hogy a két marginália még helyét és írásképét illetően is élesen elkülönül egymástól. A második bejegyzés nem folytatja az elsőt a görög és latin szóoszlopok között, hanem a lap aljára kerül, határozottan kisebb betűkkel íródott, és jóval hosszabb sorokat alkot. A legkézenfekvőbb magyarázat erre az eltérésre az, hogy az első jegyzetet még Sagundino példányából másolhatta

⁵³ Ötvös: i. m. (5. jegyz.) 2015, 119 skk.

⁵⁴ F. Babinger: Johannes Darius (1414–1494), Sachwalter Venedigs im Morgenland, und sein griechischer Umkreis. München 1961. 11 sk., illetve *Μαστροδημήτριη*: i. m. (51. jegyz.) 30 sk.

le Benedetto a magáéba, míg a másodikat, valószínűleg a másoláshoz képest későbbi fázisban, már maga szúrta be a lap aljára, és pedig – ahogy láttuk – egy másik forrásból.

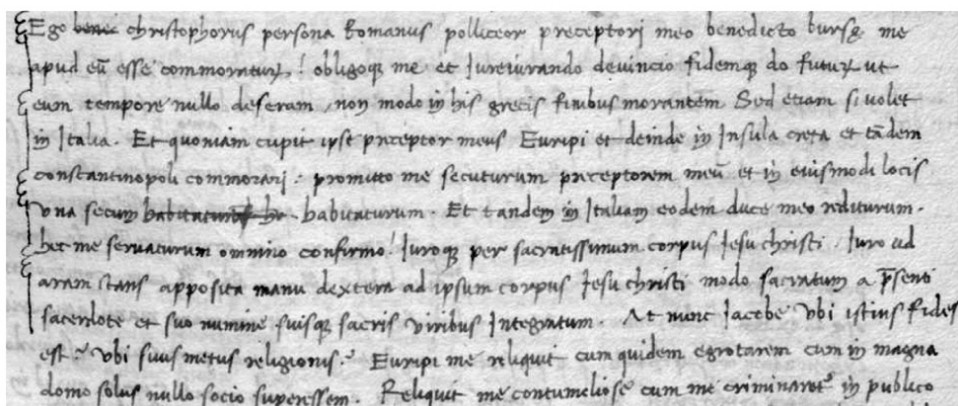
A további példáktól eltekinthetünk. Benyomásaim alapján a széljegyzetek többsége Sagundinótól származhat, kisebbik fele Benedettótól: az esetek egy jelentős részében persze nagyon nehéz megállapítani a szerzőséget.⁵⁵ Hasonlóan változatos képet nyújt a szócikkek kijavításának és kiegészítésének folyamata is, de ennek részletei helyett inkább másvalamiről szeretnék szót ejteni a hátralevőkben.

Benedetto egyik utolsó levélében hatalmas indulatok törnek elő. Tombol benne a düh, a keserű csalódás és a bosszúvágy. Fájdalmát az okozta, hogy kísézője, Cristoforo, aki az oltárt jobb kezével érintve Krisztus testére fogadott neki hűséget, hogy mindvégig kitar mellette az úton, betegsége idején magára hagyta Negropontéban, és visszautazott Modonéba Benedetto bátyjához. Benedetto természetesen a bátyjára is rettenetesen mérges, amiért befogadta hűtlen társát, ezért arra kéri szintén Modonéban élő sógorát, a levél címzettjét, hogy a levélhez mellékeljék átökverset, melyet a gazember (*furcifer*) Cristoforo ellen írt, olvassa föl neki, de vigyázzon, nehogy erről az ötszáz soros költeményről másvalaki másolatot készíthessen a modonéiek közül, mert előttük szégyellné magát. A vers másik példányát viszont küldje csak el Rómába, hadd tudják, mit tett vele Cristoforo (a vers sajnos nem maradt ránk). A levélben Benedetto szó szerint is idézi az esküt, amelyet Cristoforo megszegett, és innen tudjuk, hogy „ez az álnok gazember”, „ez a római farkas” (*lupus iste Romanus*), ez a „nyavalyás törpe” (*nannus aerumnosus*) nem más, mint a Santa Balbina-templom leendő priorja, a Vatikáni Könyvtár későbbi könyvtárosa, Cristoforo Persona, a kiváló fordító, aki többek között Mátyásnak és Beatricének is személyes ajánlással küldte el Agathias-fordításának két díszpéldányát. Az eskü szövege pedig így hangzik:

Ego christophorus persona Romanus polliceor preceptoru meo benedicto bursę apud eum esse commoraturum! obliquoque me et iureiurando diuincere fidemque do futurum ut eum tempore nullo deseram, non modo in his grecis finibus morantem, sed etiam si uolet in Italia. Et quoniam cupit ipse preceptor meus Euripi et deinde in insula creta et tandem constantinapoli commorari: promitto me secuturum preceptorem meum et in eiusmodi locis una secum habitaturum. (...)

Én, Christophorus Persona, római polgár megígérem tanáromnak, Benedictus Bursának, hogy mellette maradok! Vállalom, esküvel kötelezem magam és becsületszavamat adom, hogy soha el nem hagyom, nemcsak itt, Görögországban, hanem – ha úgy akarja – Itáliában sem! S mivel tanárom Euripusban, majd Kréta szigetén, végül Konstantinápolyban szeretne hosszabb időt eltölteni, megígérem, hogy mindenhová elkísérem tanóromat, és mindenütt együtt lakom vele. (...)

⁵⁵ A kétnyelvű jegyzetek többsége nagy valószínűséggel Sagundinótól származik, így – utólag visszatérintve – a véletlen újabb játékának is köszönhetjük, hogy Benedetto Bursa fentebb megrajzolt fantomképe – bár részben Sagundino vonásait viselte magán – mégis elvezetett bennünket őhozá.

7. ábra. ÖNB Lat. 3370, 221^v [6^r]

Az Agathias mellett elsősorban egyházatyákat fordító Cristoforo Persona görög tanulmányairól mind ez idáig csak annyit lehetett tudni, hogy valahol Görögországban tanult görög tanároktól. Ezt az adatot gazai Theodórosnak köszönhetjük, aki olyan jó véleménnyel volt görög tudásáról (sőt még a kiejtéséről is), hogy rátestálta egy korábban még V. Miklós pápának megígért, de egyéb teendői miatt el nem végzett munkát: Órigenés *Contra Celsum* című művének fordítását. A dicséző szavakkal kísért felkérő levelet maga Persona tette közzé hamarosan elkészített és immár IV. Sixtusnak ajánlott fordítása előszavaként 1481-ben.⁵⁶ Azzal kapcsolatban azonban, hogy pontosan kitől és

⁵⁶ (...) *quem unum novi ab ineunte adolescentia sic graecas litteras imbibisse et, quod plurimum iuvat, in Graecia ipsa et Graecis ex praeceptoribus ut, nisi te civem Romanum scirem et propinquos tuos primarios urbis viros sat nossem, dicturus facile sim e Graecia te oriundum; nam ipsa et tua graeca pronuntiatio te graecum praefert.* „(...) egyedül téged ismerlek úgy, hogy már kora ifjúságodtól fogva úgy szívadt magadba a görög nyelvet, és – ami a legtöbbet számít – egyenesen Görögországban és görög tanároktól, hogy ha nem tudnám, hogy római polgár vagy, és nem tudnám rokonaidról, hogy a város vezetői, akkor könnyen azt mondanám, hogy te biztosan Görögországból származol; hiszen még a görög kiejtésed is olyan, mint egy anyanyelvűé.” Lásd *P. Paschini: Un ellenista romano del Quattrocento e la sua famiglia. Atti del Accademia degli Arcadi 19–20 (1939–40) 45 skk.*; *L. M. Santini: Le traduzioni dal Greco. In: Un pontificato ed una città. Sisto IV (1471–1484). Ed. M. Miglio – F. Nutta – C. Ranieri. Città del Vaticano 1986. 95 skk.*; *C. Stringer: Italian Renaissance Learning and the Church Fathers. In: The Reception of the Church Fathers in the West. Ed. I. Backus. Leiden – New York – Köln 1997. 493.* Fordításairól lásd *A. Villani: Cristoforo Persona et la première traduction en latin du Contre Celse d’Origène. Lire les Pères de l’Église entre la Renaissance et la Réforme. Six contributions éditées par Andrea Villani, avec une préface de Bernard Pouderon. Paris 2013.*; *A. Rita: La versione latina di Cristoforo Persona del Contra Celsum di Origene nell’esemplare della Vaticana di Sisto IV. Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae 20. Studi e testi 484. Città del Vaticano 2014. 679 skk.*

hol tanult, eddig csak találgatások láttak napvilágot;⁵⁷ Benedetto Bursa levelei most már életének erre a részletére is fényt derítenek.

Cristoforo Persona azonban a szótár története szempontjából sem érdektelen figura: ő is készített egy másolatot a Pseudo-Kyriillosról. Ezt a példányt jelenleg szintén a bécsi ÖNB őrzi, Suppl. gr. 47 jelzettel. Ezen a ponton azonban egy pillanatra meg kell állnunk, a kutatók többsége ugyanis vitatja, hogy a kódex szótárrészét Cristoforo Persona másolta volna.⁵⁸ Álláspontjukat a két nagyobb egységből álló kódex két jellemzőjére alapozzák. Egyfelől a záró kolophónban Persona csak a kódex második felében (94^r–101^r) található Guarino-féle *Erótématát* megemlítve írja alá (101^r), a kódex első felét (3^r–94^r) elfoglaló szótárról nem tesz említést, a szótár végét jelző „belső” kolophónban pedig csupán a szótár végét jelzi a másoló, de a maga nevét nem tünteti föl.⁵⁹ Másfelől a két rész eltérő írásképeire hivatkoznak, Gamillscheg még a szótár görög, illetve latin írnokát is két különböző személynek véli. Velük szemben Hermann az egész kódex másolását Personának tulajdonítja, bár – úgy tűnik – ő inkább automatikusan, a lehetséges ellenérvek vizsgálata nélkül feltételezte, hogy Cristoforo Persona másolta a kódex első felét is.⁶⁰ Érdemes kiemelni, hogy az említett kutatók mindegyike kizárólag paleográfiai jegyek alapján alkot véleményt, a kódex szövegét semmilyen tartalmi – például szövegkritikai vagy lexikográfiai – szempontból nem vizsgálják a kérdés eldöntésekor. A Bursa-levelekből kikövetkeztethető életrajzi összefüggések természetesen új megvilágításba helyezik a kérdést, a két (három) írnok feltételezését megalapozó paleográfiai érvek azonban önmagukban véve is ingatag lábakon állnak: a kódex két (három) keze közötti különbségek tökéletesen magyarázhatók pusztán a másolt szö-

⁵⁷ *Hankins*: i. m. (47. jegyz.) 158 N. Wilson szóban közölt ötletére támaszkodva (miszerint a Laur. Plut. 85.9 jelzetű Platón-kódexet, vagyis azt a híres példányt, amelyet Cosimo de' Medici adott oda Ficinónak fordítása elkészítéséhez, talán Cristoforo Persona másolta), azt a lehetőséget veti föl, hogy Persona éppúgy Gemistos Pléthón tanítványa lehetett, mint mentora, kijevi Isidóros; *P. B. Rossi* már tényként közli a feltételezést ('Diligenter notare', 'pie intelligere', 'reverenter exponere': i teologi medievali lettori e fruitori dei Padri. In: *Leggere i padri tra passato e presente*. Ed. *M. Cortesi*. Firenze 2010. 62). Wilson ötletét azonban eleve kétséggé teszi, hogy a szóban forgó kódex a jelenlegi kutatói konszenzus szerint nem a XV., hanem a XIV. században keletkezett (*S. Azzarà*: Note su alcuni codici di Platone e Diogene Laerzio: la datazione del Laur. 85.9 e il Marc. gr. 189. Res Publica Litterarum 25 [2002] 164 skk.; *T. Dorandi*: Estratti della recensione laerziana delle Divisiones aristoteleae nell'Ambrosianus C47 sup [179 Martini-Bassi]. Codices manuscripti 41 [2002] 31 sk., illetve *D. J. Murphy*: The Basis of the Text of Plato's Charmides. Mnemosyne 55 [2002] 150 sk.), Hankins hipotézise pedig (ti. hogy Isidóros személye lehet az összekötő kapocs Persona és Gemistos között) akkor is csak ennek a bizonytalan megalapozású ötletnek a továbbszövése, ha az is tudható, hogy Persona szoros kapcsolatban állt kijevi Isidórral.

⁵⁸ *Bick*: i. m. (5. jegyz.) 56; *H. Hunger*: Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek IV. Supplementum Graecum (*Ch. Hannick* közreműködésével). Wien 1994. 89 sk.; *E. Gamillscheg*: Übersetzer und Kopist – Beobachtungen zum Werk des Christophoros Persona. In: *Opora: studi in onore di mgr Paul Canart per il LXX compleanno*. Ed. *S. Lucà – L. Perria*. Grottaferrata 1997. 233 skk.

⁵⁹ Ezt emeli ki *Ötvös*: i. m. (5. jegyz.) 2015, 80 sk.

⁶⁰ *J. Schlosser – H. J. Hermann*: Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich. Vol. 8, part 6: Die Handschriften und Inkunabeln der italienischen Renaissance beschrieben von *H. J. Hermann*, 3. Mittelitalien: Toskana, Umbrien, Rom. Leipzig 1932. 135 sk.

vegtípusok eltérő rendeltetésével is. Egy szótárnak értelemszerűen az egyes betűk és egyes szavak jól kivethető és könnyen olvasható írásmódjára kell törekednie, a rövidítéseket és ligatúrákat célszerű mellőznie vagy legalábbis minimálisra csökkentenie, ezzel szemben egy nyelvtan folyamatos olvasásra szánt szöveget nyújt, így lejegyzésében jóval nagyobb szerephez juthatnak a kurzív elemek. Az általános szótárírói gyakorlat alapvetően követi is ezt az elvet. Gamillscheg nem fejtí ugyan ki, hogy pontosan mely paleográfiai jegyek alapján véli úgy, hogy a szótár másolója nem azonos Cristoforo Personával, de utóbbi írásképet részben bizonyos ligatúrákkal jellemzi, amelyek valóban nem vagy csak ritkán jelennek meg a szócikkek írásképeiben. Szótárak szócikkei esetében azonban a ligatúrák vagy egyéb rövidítések hiánya – az előbb említett okból – nem válhat megkülönböztető vonássá.⁶¹

Ami pedig a két kolophón kérdését illeti: a fentebb említett jellegzetességek alapján a két másoló meglete feltételezhető ugyan, de kétségbevonhatatlanul nem állapítható meg,⁶² így az érv nem döntő erejű. Ugyanakkor az a tény, hogy a nyelvtan folytatólagosan követi a szótárt, inkább arra mutat, hogy ugyanaz a másoló dolgozott tovább a kézíraton. Az biztos, hogy Wilson korábban említett ötlete, miszerint a Laur. Plut. 85.9-t Persona másolta volna, a bécsi kódex akármelyik kezét vesszük figyelembe, semmiképpen sem állhatja meg a helyét.

Ha azonban a példányt szövegkritikai szempontból is összehasonlítjuk Benedettóval, arra az eredményre juthatunk, hogy az övé is – akár közvetve, akár közvetlenül – Sagundino példányáról készült, a kérdés így végképp eldőlni látszik. Összetartozásuk érzékeltetésére egyelőre csak egyetlen helyet idéznék. Benedetto példányában a χ betűnél összekavarodik a szócikkek sorrendje. A hibára egy másolói jegyzet is felhívja az olvasó figyelmét:⁶³ a most következő (χρδαῖος-szal kezdődő) szakasznak valójában később kellene jönnie, az ábécérendben ide illő szakasz viszont (amely a χρίω-val kezdődik) csak később szerepel a χωρομετρῶ után. Miről is van szó? Arról, hogy két szakasz helyet cserélt egymással. Mivel mindkét szakasz egyaránt 31 sorból áll, nem nehéz levonni a következtetést: Benedetto mesterpéldányában, vagyis Sagundino példányában két oldal megcserélődött egymással, tehát ABCD helyett az oldalak ACBD sorrendben

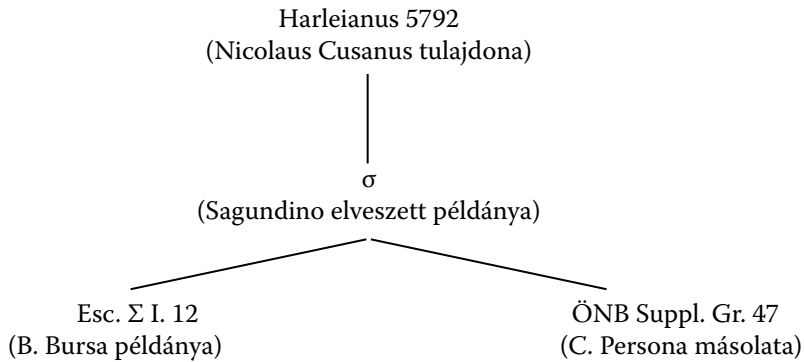
⁶¹ Gamillscheg: i. m. (58. jegyz.) 235 emellett bizonyos betűformákat is megemlít Cristoforo Persona írásképeinek jellegzetes vonásaiként – megítélésem szerint ezek mindegyike előfordul a szótárírásban is.

⁶² Más okai is lehettek, miért nem említette meg a szótárát. Például azért, mert nem az volt az elsődleges célja, hogy pontosan rögzítse, ő mit másolt le a kódexben, hanem az, hogy a lemásolt művek címét adja meg. Ebben az esetben elképzelhető, hogy a könnyen beazonosítható tartalmú, és amúgy cím nélkül hagyományozódott szótárát nem említette meg külön. Az is lehetséges, hogy egyszerűen magától értetődőnek vette, hogy az olvasó a szótárra is vonatkoztatja majd az aláírását (ahogy Hermann vagy Thiermann és mások valóban így is értették), és feleslegesnek gondolta ennek külön jelzését.

⁶³ πρόσχες ὁ ἀναγινώσκων τὸ ἀπὸ λήθης συμβάν · ἐντεῦθεν οὐκ ἐρεξῆς ἔπεται τὸ συνεχὲς καταβατὸν · ἀλλὰ τὸ μετ' αὐτὸ · ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ χρίω · μετ' ἐκεῖνον δὲ, εὐθὺς τὸ συνεχόμενον τῷ παρόντι ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ χρδαῖος · κἀντεῦθεν σύναψον τὸ μετὰ τὸ δεῦτερον ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ χωροφύλαξ · „Figyelj, olvasó, hiba történt! Nem a sorban következő – χρίω-val kezdődő – lappal folytatódik a szöveg, hanem a rá következővel, utána viszont az jön, amelyik ezt a lapot folytatja, ti. amelyik χρδαῖος-szal kezdődik, ezt aztán a második után következő lappal kell folytatni, azzal, amelyik χωροφύλαξ-szal kezdődik.” (289)

követik egymást. Fontos megjegyeznünk, hogy mivel az érintett szakaszok határai Benedetto példányában az oldalak közepére esnek, az oldalak cseréje csak az általa használt mesterpéldányban fordulhatott elő. (Ez mellesleg újabb bizonyíték amellett is, hogy Benedetto nem közvetlenül a Harleianust másolta, mert abban semmilyen szakaszcsere nincs.)

Mi a helyzet ezek után Cristoforo példányával? Nos, a sorrendcsere pontosan ugyanúgy jelentkezik ebben is: a $\chi\rho\iota\sigma\tau\eta\varsigma$ szó után nem a $\chi\rho\iota\omega$ következik, hanem a $\chi\rho\delta\alpha\iota\omicron\varsigma$, amely után ábécérendben jönnek a szavak egészen a $\chi\omega\rho\omicron\mu\epsilon\rho\tau\omega$ -ig, ezt pedig a $\chi\rho\iota\omega$ -tól $\chi\rho\omega\varsigma$ -ig tartó szakasz követi. Minthogy a sorrendcsere minden bizonnyal a kódex fizikai sérüléséből keletkezett (például egy lapot megcserélve kötöttek be), és egy ilyen jellegű szövegromlásról nehezen képzelhető el, hogy egymástól függetlenül alakult ki mind a két kódexben, csupán ez alapján is szinte biztosra vehető, hogy a két példány közös őstől származik. Az eddig bemutatott kapcsolatokat az alábbi ágrajz szemléltetheti:

Történetünknek azonban még mindig nincs vége. Cristoforo ugyanis egy másik példányt is készített a szótárról. A Firenzében őrzött Laur. Ed. 219 jelzetű szótár másolóját ismeretlenként tartják számon a katalógusok,⁶⁴ de ha egymás mellé tesszük a két példányt, első pillantásra is látszik, hogy ugyanaz a kéz írta őket.

A szövegkritikai egybevetés megerősíti paleográfiai jellegű benyomásunkat: a firenzei példány (Laur. Ed. 219, ezentúl **Ed**) egyaránt tartalmaz olyan szövegromlásokat és másodlagos olvasatokat, amelyek Benedetto példányában (ezentúl **Es**) is megvannak, valamint olyanokat is, amelyekben viszont csak Cristoforo bécsi példányával (ezentúl **W²**) osztozik.⁶⁵ A három kódex összetartozására az előbb tárgyalt sorrendcsere lehet a szövegkritikai szempontból legfontosabb bizonyíték. A firenzei másolatban (**Ed**) ugyan-

⁶⁴ S. *Nencioni*: *Lessico greco-latino*. In: *I libri del Duomo di Firenze: codici liturgici e biblioteca di Santa Maria del Fiore (secoli XI-XVI)*. Ed. L. *Fabbri* – M. *Tacconi*. Firenze 1997. 164.

⁶⁵ A **W¹** sziglumot az időben korábban keletkezett Suppl. gr. 45-ös példány számára indokolt fenn tartani.

ΕΙΛΙΚΡΙΝΩΣ	Innoce
ΕΙΛΙΚΡΙΝΩΣ	Innoce
ΕΙΛΟΜΕΛΩ	Elego.
ΕΙΛΟΥΜΑΙ	uoluo.
ΕΙΛΩ	Innuſ. nra.
ΕΙΛΩ	plero uoluo.
ΕΙΜΑΡΜΕΝΩΝ	facile.
ΕΙΜΑΡΜΕΝΩΝ	faciū.
ΕΙΜΑΣ	loruſ.
ΕΙΜΗΘΑΥΜΑΣΩΝ	nimur.
ΕΙΜΕΣΙΜΑ	gusto.
ΕΙΠΕ	dic memor.
ΕΙΠΤΕ	li nra.
ΕΙΠΩΣ	liqua.
ΕΙΠΩΣΙΣ	preſſura.
ΕΙΣΘΕΝ	

8. ábra. ÖNB Suppl. Gr. 47, 26^r

ΕΙΛΙΚΡΙΝΩΣ	Innoceſ.
ΕΙΛΙΚΡΙΝΩΣ	Innoce.
ΕΙΛΟΜΕΛΩ	Elego.
ΕΙΛΟΥΜΑΙ	uoluo.
ΕΙΛΩ	Innuſ.
ΕΙΛΩ ΤΟ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ	uoluo.
ΕΙΜΑΡΜΕΝΩΝ	facile.
ΕΙΜΑΡΜΕΝΩΝ	faciſſim.
ΕΙΜΑΣ	loruſ.
ΕΙΜΗΘΑΥΜΑΣΩΝ	nimurum.
ΕΙΜΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ	ní forte.
ΕΙΜΕΣΙΜΑ	gusto.
ΕΙΠΕ	dic.
ΕΙΠΩΣ	enibi.
ΕΙΠΩΣΙΣ	liqua.
ΕΙΠΩΣΙΣ	preſſura.

9. ábra. Laur. Edil. 219, 70^v

is szintén előre kerül a C szakasz (vagyis a $\chi\upsilon\delta\alpha\iota\omicron\varsigma$ -tól $\chi\omega\rho\omicron\mu\epsilon\tau\rho\tilde{\omega}$ -ig tartó rész), a helyzet annyiban bonyolódik, hogy ebből a példányból a B oldal 31 sora ($\chi\rho\iota\omega$ -tól $\chi\rho\omega\varsigma$ -ig) teljesen hiányzik, vagyis Cristoforo ezúttal nem pótolta utólag a kimaradó részt.

A B oldal teljes eltűnéséből ugyanakkor egyúttal arra is következtethetünk, hogy Sagundino példányában (ezen túl σ) valószínűleg nem egy lap két oldala (rectója és versoja) fordult meg, hanem sokkal inkább az történehetett, hogy két egyoldalás lap cserélt helyet egymással (azaz két olyan lap, amelynek csak az egyik oldalán volt szöveg), és így eshetett ki a B oldal, vagyis valójában B lap. Máskülönben nehezen magyarázható, hogyan hiányozhatott Sagundino példányának egy olyan szakasza, amely Cristoforo példányában sem esik egybe egy oldallal. Az eldönthetetlen, hogy Sagundino eredetileg csak különálló lapokra vagy kettőslapokra dolgozott-e, vagy csak néha került egy-egy lap vagy bifólió az ívfüzetek közé (ez utóbbi eshetőséget persze sokkal könnyebb elképzelni), de az valószínűnek tűnik, hogy a lapoknak csak az egyik oldalára írta másolta át Cusanus szótárát (ezen túl **H**) – nyilván eleve a bővítés lehetőségére gondolva.⁶⁶ A lapok minden bizonnyal akkor cserélődtek meg, amikor Sagundino bekötötte a lemásolt szöveg lapjait, vagyis még azelőtt, hogy Benedetto és Cristoforo hozzáfogtak volna a másoláshoz, hiszen csak így örökölhette mind a három kézirat a sorrendcseréket. Ha-

⁶⁶ Ez a fajta szellős másolási gyakorlat más, humanista szótáraknál is megfigyelhető (pl. Napoli BN II D 34), ráadásul maga Sagundino valóban bővítette is a lemásolt anyagot.

sonló következtetést vonhatunk le az olvasónak szánt figyelmeztetés szóhasználatából is, amely nem szakaszok, hanem lapok (καταβατόν) cseréjéről beszél. Jó okkal feltételezhetjük tehát, hogy maga a megjegyzés is Sagundinótól származik, aki a kötés után észlelhette a hibát, amikor a lapok sorrendjén már nem lehetett változtatni.

A három kódex szoros összetartozását, vagyis közös hyparchetípustól való függését számtalan további közös hiba és újítás bizonyíthatja, közülük kiemelkedik még két nagyon hasonló – szintén lapcserére visszavezethető – szövegromlás.⁶⁷ Benedictus példányában mindkét alkalommal az előzőhöz hasonló szövegezésű lapszéli jegyzet hívja föl az olvasó figyelmét a sorrendhibára.

Először a 138^r alján jelzi, hogy a διορθωσις-t hibásan követi a διυγρος, mert a helyes sorrend szerint a διορθοῦμαι-nak kellene következnie.⁶⁸ (Egészen pontosan a διορθοῦμαι-nak ábcérend szerint meg kellene előznie a διορθωσις-t, de **H**-ban így követik egymást a szavak.) A διυγρος után aztán szabályos betűrendben jön egy 32 szócikkes szakasz, egészen a δογματίζω-ig (az érintett szakaszokban valamennyi szócikkk egysoros). A δογματίζω után visszaugrunk a διορθοῦμαι-hoz, ahonnan ábcérendben haladunk előre megint csak 32 sor/szócikkk erejéig, amíg el nem jutunk a δίσωμος szócikkkhez. A δίσωμος után a δογματικός következik, vagyis az a szó, amely **H**-ban a δογματίζω után áll. Az Escorial-példányban a szakaszhatárok ezúttal sem esnek egybe oldalhatárokkal, s mivel itt is két 32 sornyi szövegrész cserélődött meg egymással, nagyon valószínűnek tűnik, hogy a mesterpéldányban két 32 soros oldal, pontosabban két egyoldalú lap cserélődött meg egymással (akár két külön lap, akár egy bifólió két lapja), és ACBD volt a sorrendjük. Cristoforo két példánya ugyanúgy tartalmazza a soroknak ezt a cseréjét, ráadásul mindkettő további szövegromláson is keresztülment. A továbbromlás szócikkek kiesését jelenti: a bécsi példányban (**W**²) a C oldalról 5, a B oldalról 4 tétel maradt ki, a firenzeiben (**Ed**) 4 + 3 (a két 32 tételes szakasz így 27 + 28, illetve 26 + 29 tételes szakaszokra csökkent). A kéziratok közelebbi kapcsolata szempontjából fontos körülmény, hogy a szócikkek csökkenése jórészt közös, azaz összekötő hibákkal és másodlagos olvasatokkal valósult meg: mindez arra mutat, hogy Cristoforo két példánya nem közvetlenül Sagundino vagy Benedetto példányáról készült. Ilyen közös hiba például a διουγκιον *sextans* szócikkk kihagyása, vagy a δίχρους *bicolor* és δίχρωμος *bicolor* szócikkek összevonása egyetlen szócikkkbe.

Másodszer a 221^v alján olvasható a figyelmeztetés:⁶⁹ „Figyelj, olvasó, mert ezen a lapon nem a sorrendnek megfelelően folytatódik a szöveg, hanem egy másikkal. Az viszont az ez utánival folytatódik.” Konkrétan: a óπλιτης szó után – a όπλοδιδάσκαλος helyett – az όπτός jön (majd 31 tétel az όρθότατος-ig). Az όρθότατος után jön a όπλοδιδάσκαλος

⁶⁷ Mindhárom szövegromlás jelentkezik **W**¹-ben (Suppl. gr. 45) is, és pedig a San Lorenzo-i kézirathoz képest másodlagos változásokkal.

⁶⁸ σκέψου ό αναγινώσκων τώ γεγονός λάθος · έντεῦθεν γάρ έφεξής, οὐχ έπεται τώ μετά τώ τούτο καταβατόν · άλλα τώ μετ' έκεινω · αρχόμενον από τού διορθοῦμαι · etc.

⁶⁹ προσχες [sic!] ό αναγινώσκων · ότι τώ παρόντι καταβατό [sic!] οὐχ έπεται έφεξής τώ μετά τώ τούτο · άλλα τώ έτερον · εκείνω δε πάλιν έπεται τώ μετά τώ τούτο έξής · κάκεινω, τώ μετά τώ έπόμενον τώ παρόντι· οὕτω γάρ άπητησεν [sic!] ή χρεια [sic!] ώς άν διορθωθείη τώ από λάθους συμβάν.

(vagyis az ábécérend szerint visszaugrunk) és 32 további tétel az ὀπτών-nal bezárólag. Az ὀπτών után az ὀρθότομῳ jön, vagyis az a szó, amelyiknek ábécérendben az ὀρθότατος után lenne a helye. A csere ezúttal tehát egy 32 és 33 soros szakaszt érintett, de ugyanazt az ACBD oldalcserét mutatja a mesterpéldányban. Cristoforo két példányában ezúttal is tapasztalható a sorrendi hiba, s ezúttal még radikálisabb további sorvesztéssel: **W**²-ben a C oldalból mindössze 7 tétel maradt meg, a B-ből 14, **Ed**-ben C-ből 5, B-ből 13. A kieszett tételek többsége ezúttal is a két kódex összetartozását igazoló közös, összekötő hiba. Olyan jó olvasatot azonban sem az előbbi, sem a mostani helyen nem őriz meg a két kódex, amely Benedetto példányában ne lenne meg, így a Benedetto példányától való függetlenségükre nem adnak bizonyítékot.

Kisebb bizonyító erővel, de hasonló következtetésekre adhat alapot több tucat egyéb szöveghely; közülük emelnék ki néhány jellegzetes példát, olyanokat, melyek egyfelől jól érzékeltethetik a másodlagos olvasatok sokféleségét (szócikkek közös kihagyása, betoldása, bővítése, helyesírási hiba stb.), másfelől segíthetik az egyes kódexek közötti kapcsolatok további pontosítását is.

BOMBYΞ BOMBYX H

βόμβηξ bombix icis. sandix dicis. **Es**

βόμβηξ bombix **W**²

βόμβηξ bombix. **Ed**

Es – szokásához híven – több szempontból is igyekszik javítani, bővíteni, használhatóbbá tenni **H** szócikkét. Hangsúlyjelet tesz a görög lémmára, a latin megfelelőnek megadja a genitívusát, sőt még egy szinonimával is kiegészíti. Az átírásban ugyanakkor ezúttal két kisebb hibát is elkövet (ami elég ritkán szokott megesni): a görög Υ-t η-vel adja vissza (nyilván mindkét betű „i” hangértéke miatt), a latin megfelelőben pedig szokásával ellentétben nem tartja meg a görög eredetű szó y-ját, hanem a kiejtés szerint i-re változtatja (valószínűleg az előző tévesztéstől nem függetlenül). Cristoforo mindkét példánya mindkét helyesírási hibát tartalmazza, így jó okkal gondolhatunk arra, hogy a három tévesztés közös tőről fakad, az viszont most sem dönthető el, hogy ezt a közös tövet Benedetto példánya (**Es**) jelenti-e, vagy pedig valamennyi σ-ra vezethető vissza. Érdeemes ugyanakkor arra is felfigyelnünk, hogy Cristoforo egyik példánya sem veszi át a latin rész kiegészítéseit – ez a tendencia, hogy csak a legszükségesebb információkra szorítkozzon, és lehetőleg minél kevesebb szót másoljon le, mindvégig jelentkezik Cristoforo mindkét példányában.

EN ONOMA UNUM **H om. Es, Ed, W**²

EN ΠΡΟΘΕΣΙΣ ΙΝ **H om. Es, Ed, W**²

A két egymást követő szócikk mindhárom kódexből hiányzik. Az „egy” számnév semleges nemű alakja valószínűleg tudatos mellőzés eredménye, és azzal a mindhárom kódexben gyakran észlelhető racionalizáló törekvéssel magyarázható, hogy egy-egy

mellék- és számnévnek csak egyetlen alakját (többnyire a hímnemű alakot) tartsa meg önálló szócikknek, a nő- és semlegesnemű formáit kiiktassa. Feltételezhetőleg ez törté-
nik most is: a korábban lemásolt hímnemű εἶς után a semleges ἔν-*t* már nem írja le. Az EN prepozíció elhagyása viszont vélhetőleg véletlenül történt, mert az előljárószókat egyébként nem szokta kiiktatni. A két szócikk elmaradása mindhárom kéziratból ismét azt valószínűsíti, hogy közös őstől öröklődtek, de az öröklés folyamatának pontos me-
netére ezúttal sem tudunk következtetni.

A szándékos kihagyások leggyakoribb típusát képviselheti például az alábbi szö-
veghely is:

ENAKPATON **H** *om.* **Es, Ed, W²**

Általános tendencia ugyanis, hogy ha **H**-ban latin megfelelő nélkül áll egy görög lémma, akkor **Es**-ből, s vele együtt a másik két kódexből is kimarad a csonka szócikk.

Szótárak esetében a másodlagos olvasatok leggyakoribb típusa értelemszerűen a betoldás. Az alábbi példa annyiban nem szokványos, hogy ezúttal az ábécérend meg-
felelő helyére lett beillesztve az új szócikk (általában rossz helyre kerül), az ἐμῶ és az ἐναγίζω közé:

ἐναβρῦνομαι καὶ μεγαλοφρονῶ καὶ καυχῶμαι magnum sapio. glorior. **amplus fio Es**
ἐναβρῦνομαι τὸ μεγαλοφρονοῦμαι magnum sapio. glorior **Ed**
ἐναβρῦνομαι τὸ μεγαλοφρονοῦμαι magnum sapio **W²**

A beillesztett tételnek mind a görög, mind a latin részét **Es** hozza a legteljesebb formában, ráadásul az első magyarázó szinonimát **W²** és **Ed** is tévesen adja meg: mediális alakban közlik (μεγαλοφρονοῦμαι), alighanem ösztönös hasonulással a megelőző mediális igéhez. A két utóbbi kézirat még abban is megegyezik egymással, hogy mindkétten kihagyják a második görög szinonimát (καυχῶμαι), valamint a harmadik latin értelmezést (*amplus fio*); ez a három – igaz, kisebb jelentőségű, de ugyanúgy – összekötő hiba megint a szokásos forgatókönyvet sejteti. Cristoforo ránk maradt – és más számára készült – két kéziratából egy közös ősrre következtethetünk, amelyet legkézenfekvőbb módon Cristoforonak egy azóta elveszett saját példányaként képzelhetünk el. Ennél a betoldásnál ugyanakkor egy jóval ritkább jelenség is megfigyelhető: **Es** – úgy tűnik – hibázik **W²**-vel és **Ed**-del szemben. A magyarázó μεγαλοφρονῶ ígét ugyanis az odaillő τὸ névelő helyett a καὶ kötőszó vezeti be (talán az ige utáni καὶ megelőlegezéseként). Az események menetét kétféleképp is rekonstruálhatjuk: elképzelhető, hogy Cristoforo ki-javította **Es** hibáját (viszonylag egyszerű tévesztésről van szó, ám érdemes hangsúlyozni, hogy Cristoforo nagyon ritkán szokott javítani), de éppúgy az is, hogy **W²** és **Ed** közvetlenül Sagundino példányától örökölte a helyes szót. A kérdést azonban egyetlen szöveg-
hely alapján kockázatos volna eldönteni.

ΕΙΛΩ ΠΛΙΟ ΟΥΛΟ Η

εἰλῶ τὸ συστρέφω plico uoluo **Es**εἰλῶ uoluo plico **W²**εἰλῶ τὸ συστρέφω uoluo **Ed**

Az ΕΙΛΩ ΠΛΙΟ ΟΥΛΟ (H) 'teker' jelentésű szócikk görög lémmáját Benedetto példányában (**Es**), valamint a firenzeiben (**Ed**) a τὸ συστρέφω ige egészíti ki. Ebből a magyarázó szinonimából elég biztosan következtethetünk közös ősrre. A bécsi példány (**W²**) nem vette át ezt a kiegészítést, viszont tartalmazza mindkét latin megfelelőt: Cristoforo egyszer a görög, egyszer a latin részből csípett le. Ezt megint csak akkor tehettem meg, ha egy olyan példányból dolgoztam, amelyben még mindkét „lecsípett” elem megvolt. A bécsi kódex a *plicó*hoz nem tudott volna hozzáférni a firenzeiből, a firenzei pedig a τὸ συστρέφω-hoz a bécsiből. Mindez egy korábban érintett kérdés eldöntése szempontjából is fontos adat, mert egyértelmű bizonyítékot nyújt, mégpedig szövegkritikai alapon, a bécsi kódex (Suppl. Gr. 47) szótárrészére vonatkozó attribúciós kérdésben Persona személye mellett, a latin részt illetően is. Hozzá kell tennünk, hogy azt a következtetést, miszerint a latin szöveget is Persona másolta,⁷⁰ még egy további paleográfiai adat is alátámaszthatja, nevezetesen Cristoforo Persona latin nyelvű aláírása, mely több példányban is olvasható a Vatikáni Könyvtár kölcsönzési naplójában. S bár a beírások mintegy húsz évvel később keletkeztek, ugyanazokat a számkás betűformákat mutatják, mint amelyek a bécsi (**W²**), illetve firenzei kódex (**Ed**) latin betűit is jellemzik (10. ábra).⁷¹

Cristoforo két példányának szoros összetartozását, azaz külön, saját hyparchetipustól való függését az előbbi példán túl több tucat további szöveghely is bizonyíthatja. Ezek közül emelnék ki még négyet.

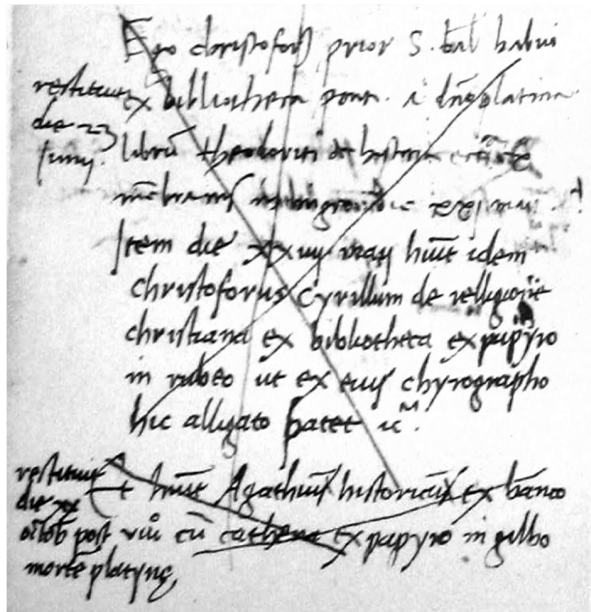
ΕΙΠΩΣΙΣ Η ΣΦΙΓΞΙΣ PRESSUS H

εἶπωσις, ἡ σφίγξις pressus **Es**εἶπωσις pressura **W² Ed**

Es pontosan őrzi meg **H** szövegét: a 'szorítás' jelentésű ΕΙΠΩΣΙΣ görög lémma görög szinonimáját (Η ΣΦΙΓΞΙΣ), valamint latin megfelelőjét is (PRESSUS), csupán annyit változtat, hogy kiteszi a mellékjeleket a görög szavakra. **Es**-szel szemben Cristoforo mindkét példány egyfelől kihagyja a ἡ σφίγξις szinonimát, másfelől a jobban használt, posztklasszikus *pressura* szóval cseréli ki a ritkább, de klasszikus *pressust*. A közös újítás és közös kihagyás alapján joggal következtethetünk közös eredetre.

⁷⁰ *Gamillscheg*: i. m. (58. jegyz.) 234 sk. feltételezte, hogy a latin megfelelőket egy harmadik, csak latinul tudó másoló írta be a Suppl. gr. 47-be.

⁷¹ *M. Bertola*: I due primi registri di prestito della Biblioteca apostolica vaticana: Codici vaticani latini 3964, 3966. Città del Vaticano 1942. 191. Nem mindenütt a teljes nevét írja le, de ez nem zavarja az azonosítást.

10. ábra. Cristoforo Persona aláírása (Bertola: i. m. [71. jegyz.] 191)

Ugyanebbe az irányba mutat a következő szöveghely is, ahol két latin megfelelő elhagyása mellett egy kiejtésből eredő helyesírási hiba (az η cseréje u-ra mindkettő „i” hangértéke alapján) is összeköti **W**²-t és **Ed**-t:

BOTANH HERBA GRAMEN MEDICAMENTUM H

βοτάνη herba bae. hoc gramen minis. medicamentum **Es**

βοτάνυ herba **W**² **Ed**

Kihagyásos összekötő hibára jó példa a szótár rákövetkező két szócikke, amelyek teljességgel hiányoznak Cristoforo mindkét példányából:

BOTANHS GENOS CALTA H

βοτάνης γένος calta **Es**

om. **W**² **Ed**

BOTANHHTOIS TOIXOIS KAI ΦΛΟΙΟΙΣ ΣΥΝΗΜΜΕΝΗ MUSCUS H

βοτάνη ἢ τοῖς τοίχοις καὶ φλοιοῖς συνημμένη hic muscus. singulariter tantum declinabitur **Es**

om. **W**² **Ed**

Az eddig említettek alapján tehát a következő kép kezd körvonalazódni: **Es**, **W²** és **Ed** egyaránt σ -tól függenek, **Es** közvetlenül, **W²** és **Ed** viszont közvetve, χ -n keresztül. Ezek után egyetlen kérdés maradt félig nyitva: vajon χ közvetlenül σ -ról lett másolva, vagy **Es**-ről? Másként fogalmazva: Cristoforo Persono Benedetto Bursa vagy pedig közös görög-tanárunk, Sagundino példányáról másolta le a magáét?

A kérdés eldöntéséhez csupán közvetett bizonyítékaink vannak; közülük talán az tekinthető a legerősebbnek, mely annak a három eljárásnak az összevetéséből ered, ahogyan az egyes kódexek a **H**-ban a ΑΛΙΞ ALLEX és ΑΝΔΡΑΧΝΗ PORCACLΑ szócikkek között tátongó lakúnát kezelik. **Es** kitölti a hiányt, és pedig összesen 122 tétellel: 22 αλ-, 46 αμ- és 54 αν- kezdetű szóval (feltehetőleg egy humanista szótárból vett anyaggal, amelyet a harmadik betűig teljesen, a negyedik betűig csak részlegesen soroltak betűrendbe). A kitöltés tényénél azonban fontosabb körülmény, hogy **Es** szövegében nem különül el egymástól a kétféle eredetű szóanyag, úgyhogy ránézésre, az íráskép alapján lehetetlen rájönni arra, hogy a ἄλιξ után következő ἄλιξω szócikk már nem a Pseudo-Kyrrillos eredeti szókincséhez tartozik, hanem csak utólagos betoldás. Semmi sem jelzi a betoldott szakasz végét sem; a másoló legfeljebb az ábécérend kisebb tökéletlenségeiből foghatna esetleg gyanút (az ábécérend megsértése azonban sem korábban, sem később nem akadályozza abban, hogy egy rossz helyre kerülő szót lemásoljon).

Mit csinál tehát **W²**, illetve **Ed** másolója? Nos, utóbbi teljességgel kihagyja **Es** betoldásait: a ἄλιξ után az ἀνδράχνη-t hozza, előbbi pedig csupán két kisebb szakaszt vesz át az **Es**-ben betoldott szócikkekből: az αλ- kezdetűek közül mind a 22-t, az αμ-mal kezdődő szavakból semmit, az αν-nal kezdődőek közül pedig 10-et, összesen tehát 32-t a 122 helyett.⁷² A két szakasznak ez a fajta kiválasztása és áttemelése teljességgel megmagyarázhatatlan **Es** szövege alapján. A másolónak semmi sem ad ösztönzést arra, hogy az első 22 tétel után abbahagyja a betoldások átmásolását, az αν- kezdetűeknél pedig folytassa. **Es** szövegében mindkét szakasz határai oldalak közepére esnek, és ezeket a határokat csak az érzékelheti, aki eleve tud **H** lakúnájáról.

Ugyanígy, **Es** szövege alapján, teljesen megmagyarázhatatlan **Ed** másolójának lépése is, aki érintetlenül hagyja a lakúnát, és egyetlen szócikkal sem tölti ki. A lakúna megtartása mellett tehát csak egy olyan szöveg alapján dönthetett, amelyben vagy teljesen ép a lakúna, vagy egyértelműen kiderül, hogy a ἄλιξ és ἀνδράχνη közé betoldott rész utólagosan került az eredeti szóanyagba.⁷³ Márpedig **Es** nem ilyen példány, onnan ez nem következtethető ki.

Ezek alapján szinte biztosra vehetjük, hogy **W²** és **Ed** közös ősének, χ -nek a mintapéldánya nem csak betoldásokat tartalmazott ἄλιξ és ἀνδράχνη között, de a betoldás tényét is jelezte valahogy. Ezért tudott egyfelől Benedetto úgy dönteni, hogy az összes betoldott szócikket leírja, másfelől Cristoforo egyszer úgy, hogy csak egy részt, másszor

⁷² Ötvös: i. m. (5. jegyz.) 2015, 99 121-et említ.

⁷³ Azt az esetet most kizárhatjuk, hogy eleve hiányzott a példányból a lakúna, mert **Ed**-ben nincs lakúna, **Ed** és **W²** közeli rokonsága pedig bizonyítottan tekinthető.

pedig úgy, hogy semmit sem másol le közülük.⁷⁴ Ezen a ponton tehát nem feltételezhetjük azt, hogy χ **Es**-től függne, ehelyett inkább arra kell következtetnünk, hogy **Es**-szel együtt, ki-ki a maga módján, közös mintapéldányuktól, σ -tól függnék.

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy egyértelmű pozitív bizonyíték, vagyis eredeti olvasatot **Es**-szel szemben megőrző szöveg hely nem áll a rendelkezésünkre, mellyel bizonyítani lehetne, hogy χ -t nem **Es**-ről, Benedetto példányáról másolta Cristoforo, hanem közvetlenül σ -ról, Sagundinóéról. Ennek azonban megvan a maga oka. Éspedig az, hogy Benedettoval ellentétben, aki láthatólag minden szócikket, kiegészítést és margináliát igyekezett lemásolni Sagundino példányából, sőt maga is további jegyzeteket fűzött a szótár anyagához, Cristoforo példányaiban semmi nyoma efféle ambícióknak. Nemcsak a lapszéli jegyzeteket mellőzi, hanem kiiktatja a görög lémmákhoz írt görög szinonimákat, értelmezéseket is, sőt folyamatosan és olykor radikálisan lecsökkenti a latin megfelelők számát is, illetve feltűnően sokszor átugrik – akár figyelmetlenségéből, akár szándékosan – egy-két, vagy olykor fél tucat szócikket is. Különösen a firenzei kódexből esik ki rengeteg tétel. A különbség oka kézenfekvő: Benedetto Bursa magának másolta a szótárát, saját tudásvágya és szakmai igényessége motiválta, ezért a nyelvi-grammatikai tudnivalók minél pontosabb és nagyobb számú rögzítésére törekedett. Vele szemben Cristoforo Persona megrendelésre dolgozott, a pénzkeresés elsődleges céljával, vállalt feladatának minél „gazdaságosabb” teljesítésével. A saját példány (χ) keletkezésének időpontját értelemszerűen 1445–46 tájára tehetjük, a negropontei tartózkodás idejére. A másik két példányt évekkel később készítette el: az egyiket Caffa püspökének,⁷⁵ a másikat Bartolomeo Lapaccinak, aki 1434 és 1439 között Argos, 1449 és 1460 között pedig a Modone melletti Corone püspöke volt.⁷⁶ Saját példánya elveszett, a mások számára, bér munkában és eléggé lélektelenül készült két példánya viszont megmaradt.⁷⁷ A motivációk és célok különbségéből adódóan nagyon kevés az olyan szócikk vagy betoldás, amely Benedetto példányából hiányozna (vagy hibás volna), Cristoforo valamelyik példányában viszont megjelenne (vagy a helyes olvasatot őrizné meg előbbivel szemben). A korábban említett τ - κ ai cserén kívül a ritka példák közé tartozik **W**² és **Ed** közös újítása, egy minden bizonnyal Sagundinótól származó betoldás az $\epsilon\gamma\kappa\alpha\iota\upsilon\zeta\omega$ tétel után: $\epsilon\gamma\kappa\alpha\tau\alpha\sigma\kappa\eta\pi\tau\omega$ irruo. Ez a szócikk sem **H**-ban, sem **Es**-ben nem található, s mivel Cristoforónak általában nem szokása a bővítés, másra nehéz gondolni, mint hogy Sagundinónak egy olyan betoldásáról van szó, amelyik kivételesen elkerülte Benedetto

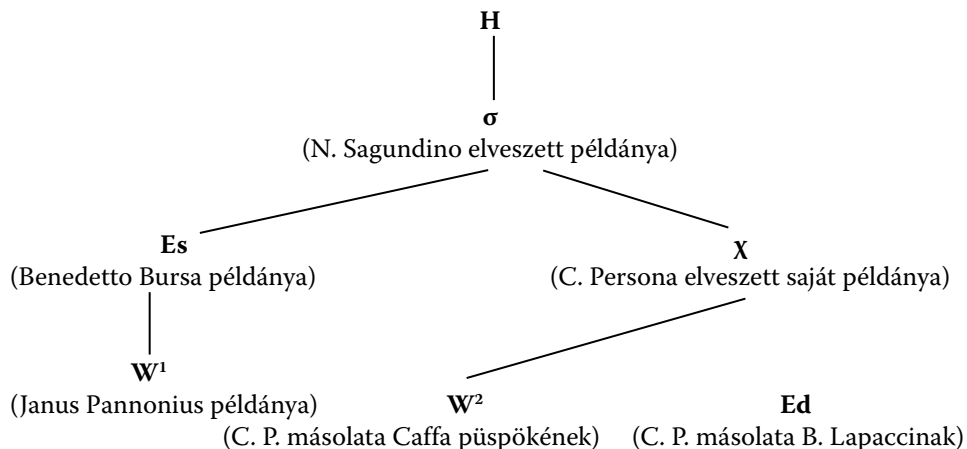
⁷⁴ Értelemszerűen χ másolásakor legalább annyit leírt, mint amennyit **W**² esetében.

⁷⁵ *Bick*: i. m. (5. jegyz.) 57 az 1451-ben elhunyt Jacopo Camporával azonosítja; lásd *Ötvös*: i. m. (5. jegyz.) 2015, 81.

⁷⁶ Görögtudásáról lásd *T. Käppeli*: Bartolomeo Lapacci de' Rimbertyni (1402–1466): vescovo, legato pontificio, scrittore. *Archivum fratrum Praedicatorum* 9 (1939) 91; Lapacci szintén IV. Jenő pápa bizalmas emberei közé tartozott, akit többször küldött Görögországba a 40-es években.

⁷⁷ Cristoforo hatalmas írtást végzett a latin megfelelők között, gyakran csak egyet vagy kettőt hagyott meg közülük, Sagundino kiegészítéseit és idézeteit egyetlenegyszer sem vette át, a maga részéről pedig a leg-ritkább esetben fűzött olyan megjegyzést a szóanyaghoz, amely javítaná a szótár használhatóságát.

figyelmét. A fentiek alapján a következő sztemma rajzolható meg a kéziratok kapcsolatairól:

Zárásképp az elemzés középpontjában álló kódexek további sorsáról essék még néhány szó. Benedetto szótára – a könyv ex librisének tanúsága szerint – Diego Hurtado de Mendoza birtokába jutott,⁷⁸ minden bizonnyal velencei nagykövetsége idején (1539–1547), amikor görög anyanyelvű írnokok és közvetítők segítségével módszeresen kutatót föl lappangó görög és latin kéziratokat főként a Velence fennhatósága alá tartozó területeken. Végrendelésében a teljes gyűjteményét az Escorial Könyvtárra hagyta, így került a szótár is a jelenlegi helyére. A szótár lapszéli jegyzeteinek kisebb részét egy szemmel láthatóan későbbi kéz írta be; az általam látott néhány sornyi autográf szöveg alapján ítélve valószínűsíthető, hogy ezek a jegyzetek Mendozától származnak.

A Mendoza-gyűjteménynek azonban van egy másik darabja is, amelyik fontos lehet a szótár utóélete szempontjából. Ez a kézirat Cicero *De officiis*-ének egyik példánya, amelyet Sebastiano Bursa készített a kolofon adatai szerint 1424-ben Velencében.⁷⁹ Kézenfekvőnek tűnik a feltételezés, hogy Mendoza a görög–latin szótárral együtt szerezte be a kódexet, alighanem a Bursa-fivérek leszármazottaitól. A Cicero-kódexet, mely T. III. 19 jelzettel került az Escorial állományába, a humanista írásmód történetének kutatói is számon tartják. Zamponi fontos helyet jelöl ki számára a humanista kurzív írásmód kialakulásának folyamatában, közvetlenül a Niccolò Niccoli által megteremtett antikizáló stílust követő korai szakaszban, amikor a velencei újítások párhuzamosan je-

⁷⁸ Lásd P. A. Revilla: *Catálogo de los Códices Griegos de la Biblioteca de El Escorial*. Tomo I. Madrid 1936. 253, illetve *Ótvös*: i. m. (5. jegyz.) 2015, 96.

⁷⁹ A. Hobson: *Renaissance Book Collecting: Jean Grolier and Diego Hurtado de Mendoza*. Cambridge 1999. 88.

lentkeznek a firenzei változásokkal.⁸⁰ Sebastiano írása a mi szempontunkból is érdekes: öccse keze erősen hasonlít az övére; és ez a hasonlóság talán azzal lehet összefüggésben, hogy mindketten fiatalon kerültek kapcsolatba velencei és firenzei humanistákkal is.

Cristoforo Persona feltételezett saját példányának egyelőre nincs nyoma. Nem egészen ez a helyzet mintapéldányával, a Pseudo-Kyrrillos legfontosabb XV. századi apográfjával, vagyis Sagundino kéziratával kapcsolatban. Sagundino életében ugyanis történt egy súlyos tragédia, mely a szótár sorsát is érintette. 1460-ban a Velencei-öbölből kifelé haladva Sagundino hajótörést szenvedett. Ő maga túlélte ugyan a balesetet egyik lányával és öt fiával együtt, de az áldozatok között ott volt nagyobbik lánya, két másik fia, valamint várandós felesége is. A szerencsétlenségről Bessariónnak beszámoló levelében megemlíti, hogy a tengerbe veszett minden ingósága is.⁸¹ A tragikus baleset után barátját vigasztaló Pietro Parleo szavaiból pedig megbizonyosodhatunk arról, hogy az egyéb ingóságokkal együtt könyveit is elnyelte a tenger: (...) *aurumque argentum, libros, supellectilem, res fortunasque omnes longo tempore ac magno labore partas uno momento fracta navi fortuna eripuisset*. „Fortuna a hajótöréssel egyetlen pillanat alatt elragadta [tőled] hosszú idő alatt hatalmas munkával összeszedett minden vagyonodat: aranyat, ezüstöt, könyveket, értéktárgyakat.”

SUMMARY

Around the middle of the 15th century attempts to revive Hellenic studies entered a new phase, when the need of a usable Greek-Latin dictionary was felt throughout both academic and educational circles. There were several options to meet this demand, one being to make a copy of the only extant Greek-Latin alphabetical dictionary surviving antiquity, falsely attributed to Cyril. Pseudo-Cyril's dictionary and its 15th century textual tradition sparked some interest among Hungarian scholars as well recently, mainly because one of the Renaissance apographs was possessed by Janus Pannonius. This paper concentrates not on this particular copy, but on another one, which was transcribed by a certain Benedictus. The aim of this study is to identify this unknown scribe's person, to define the place his dictionary may occupy within the manuscript tradition, and, finally, to explore the context of its origin.

Keywords: Greek-Latin dictionary, Pseudo-Cyril, learning Greek in the Renaissance, Council of Florence, George of Trebizond, Janus Pannonius

Bolonyai Gábor
ELTE Görög Tanszék
bolonyai.gabor@btk.elte.hu

⁸⁰ S. Zamponi: La scrittura umanistica. Archiv für Diplomatik 50 (2004) 478 sk., aki egyenesen „un copista straordinario”-nak nevezi Sebastiano Borsát (neve ebben az alakban szerepel a kódex kolofonjában is).

⁸¹ *Amisi patrimonium et fortunas omnes, longo curriculo temporum multis periculis aditis: assiduo studio: et non uulgari industria et partas, uariis laboribus euigilatas*. „Elvesztettem minden örökölt és szerzett vagyonomat, melyet hosszú idő alatt számtalan veszélyes helyzetet kiállva, rengeteg fáradsággal, nem átlagos szorgalommal, a legkülönfélébb feladatok elvégzésével szereztem meg.”